

İSGƏNDƏR ATİLLA

Dram əsərləri

B A K I – 2010

Redaktor: RƏNA MƏMMƏDSƏFA qızı

Korrektorlar: AYSEL HƏSƏNLİ

GÜNEL BABAYEVA

*İsgəndər Əhməd oğlu Atilla. Dram əsərləri. Bakı-2010.
132 səh.*

CAVİD

Üç hissəli drama

İkinci nəşr

*Müəllif əsərin ikinci nəşri üzərində yenidən işləmiş, onu
təkmilləşdirmişdir.*

*Dünyaya kişi kimi gələnlər çoxdur, amma
dünyadan kişi kimi köçənlər azdır...*

İ.Atilla

İŞTİRAK EDƏN ŞƏXSLƏR

C a v i d – məşhur şair və dramaturq...

M i ş k i n a z – onun arvadı

Ə r t o ğ r o l – oğlu

T u r a n – qızı

S i d q i } müəllimləri

R z a T o f i q }

Q u r b a n ə l i – hamisi, görkəmli maarifpərvər...

R ə s u l z a d ə – milli azadlıq hərəkatının lideri,

Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi

A b d u l l a S u r } Cavidin dostları

Ə z i z }

Q a r a B ə k i r – türk generalı...

A b b a s M i r z ə – məşhur aktyor...

H i d a y ə t z a d ə – «Səyavuş» tamaşasının rejissoru...

Cavid obrazları: Şeyx Sənan, Xumar, Kor Ərəb, Peyğəmbər, İblis, Mələk, İskelet, Teymur, Səyavuş, Südabə, Xəyyam

Şairlər, yazıçılar, tənqidçilər: Süleyman, Nazim, Cəfər, Hənəfi, Cahangirov, Mustafa, Səməd, Mehdi, Məmməd-kazım, Cavad, Müşfiq...

Ata, oğul, Molla Abdulla, Leyla, Səlimə, Əzrail, gənc türklər, Özdəmir, M.C.Bağirov, müsavətçilər, bolşeviklər, Markaryan, Sarkis, müəllim, şagird, ana, komissar, Bakı milyonçusu, müxbir, tələbə, müstəntiq, şahidlər, rəis, nəzarətçilər, gəlin, xidmətçi, zabitlər, əsgərlər, mühacirlər, ordinator, qızlar, oğlanlar...

Qeyd. Tamaşada dramatik hadisələrə uyğun olaraq Ərtoğrol Cavidin musiqi əsərlərindən istifadə edilə bilər. **İ.A.**

BİRİNCİ HİSSƏ

Hüseyn Cavid orta yaşında, başında papaq, əlində zərli çəlik, gözündə pensne... ağır addımlarla və dərin düşüncələr içində gəlir...

C a v i d

(sinirli və böyük həyəcanla)

Bütün yirminci əsrin müstədid evladı həp alim...

Bütün yirminci əsrin müstədid evladı həp zalim...

Cahan bir qətlgah olmuş, aman yox zülmü vəhşətdən,

Nə istər bir-birindən anlaşılmaz, sayğısız insan!?

(Dərin düşüncələr içində gedər...)

Naxçıvan... Şəhərin qədimliyini əks etdirən mədəniyyət abidələri... Came məscidi... Sidqinin «Məktəbi-tərbiyə»si... Otaqda masa, kürsü, kitab rəfi, üstündə qlobus, içində tədris ləvazimatı... Sidqi iş otağında yazı-pozu ilə məşğul...

S i d q i *(fikirli gəzişər, yazdıqlarını oxuyar)*. Məktəb nədir?.. *(Sükut)* Məktəb cəhalət dərdinin dərmanı, mərifət bağının xiyabanıdır. Məktəb bir cismə bənzər ki, onun ruhu müəllimdir... *(Bu sırada onun məktəbini bitirmiş on səkkiz yaşlı Hüseyn gəlir. O, vücuda arıq və zəif, fəqət ciddi və vüqarlı bir gənc... Göz ağrısından əzab çəkər...)*

H ü s e y n. Əssaləmə əleyküm!

S i d q i (gözləri gülər). Və əleyküm əssələm!

H ü s e y n. Müəllim, çox yorğun görünürsünüz.

S i d q i *(əlyazmalarına işarə ilə)*. Bala, zəhmət çəkməsən, xeyrini görməzsən... İmdi əsl himmət və qeyrət zamanıdır.

H ü s e y n. Maarifpərvər əfəndim, sizin himmət və qeyrətiniz hər kəsə bəlli... Mən himmət və qeyrət dərsini sizdən aldım. Sizin mərifət və insaniyyət bulağınızdan su içdim.

S i d q i *(zarafatla)*. Toqif nə olduğunu bilmədin. *(Gülüş.)*

H ü s e y n. Atam mənim ilk müəllimim, siz müəllimlərin müəllimisiniz... «Nəfsi səlamətli şəxsin əqli kamil, fikri sabit, xəyalı vüsətli, zehni səlim olar...» Sizin sözlərdir.

S i d q i. Afərin! Gözəl hafizən var... Oğlum, şagirdin əvvəlinci vəzifəsi səy, müəlliminki qeyrətdir. Dörd şey insanın şərəfini artırır: ədəb, elm, sədaqət və səyanət. (*Böyük şövqlə*) Külli dünyanı elm edər abad.

H ü s e y n (*dərhal*). «Özünü eylə cəhdən azad.» Mərhəmətli əfəndim, mən artıq cəhdən azadam... (*Bu sırada bir ata oğlu ilə mübahisə edərək gəlirlər...*)

A t a (*oğluna*). Ə, mürtəd oğlu, mürtəd! Nə üçün mollaxanadan qaçmısan!?

O ğ u l. Ay dədə, vallah orada ədəb və elm öyrətmirlər.

A t a. Köpək oğlu, bə harada öyrədirlər?!

O ğ u l. Sidqinin məktəbində. Mən də Hüseyn kimi orada oxumaq istəyirəm.

A t a (*sanki cİN atına minər*). Qələt eləyirsən!! Mən səni o kafirin məktəbinə qoymaram. O, düz adam olsaydı, Ordubaddan qavmazdılar. Yeri, qırışmal!.. (*Oğlunu kötəkləyə-kötəkləyə aparar.*)

S i d q i (*Hüseynə, kədərli*). Eh, cahillik, cahillik! Cahilə söz qandırmaq dövəni xəndəkdən atlatmaqdan çətindir...

H ü s e y n. Anam və atam məni də molla etmək istəyirdilər. Ancaq mən mollaxanadan qaçıb sizin məktəbə gəldim. Çılpaq bədənim yağlı çubuq yedi. Siz və Qurbanəli dəyi olmasaydı...

S i d q i (*yarıçıddi-yarızarafat*). İşin şuluq idi. (*Gülüş*) Oğlum, ana və atana hörmət et. Müəllimi özünə ata bil. Müəllimə ehtiram bəlkə də ataya ehtiramdan daha artıq olmalıdır. Çünki o, həm də insanın əqlini və fikrini nurlandırır... Bir dəfə atanın səsi batmışdı. Mərsiyə oxuya bilmirdi. Dedilər qoy Hüseyn oxusun.

H ü s e y n. Mən də oxumadım. Çünki yaxşı səsim yox idi.

S i d q i. İndi ki var!.. Rövşəxan atanın səsinə batıran səsin var. (*Böyük həvəs və şövqlə.*)

«Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə gönlümü,

Saldı nigar o zülfdə zindanə gönlümü.

...Gülçini-binəva idim, oldum müridi-şeyx,

Yandırmışam mən atəşi-hicranə gönlümü.»

Əhsən sənə!.. Mən atanın yerinə olsaydım və Hüseyn kimi oğlum olsaydı, Racini buraxar, məclislərdə Gülçinin şeirlərini oxuyardım. Gül – çin! Gözəl təxəllüsdür. Napoleon demişkən, dünyadə olmaz-olmaz.

H ü s e y n. İzzətli ata, mən hər zaman sizin şagirdinizəm. O şən dodaqlarınızdan çox şey öyrənmişəm. Ancaq göz ağrısı yazıb-oxumağıma mane olur.

S i d q i. Fikrin nədir?

H ü s e y n. Rəhimli ağa, fikrim Təbrizə getmək, göz-lərimi müalicə etdirməkdir.

S i d q i. Get, oğlum, mütləqa get! Hər göz sağlamlıq dərəcəsinə görə görür. Allah insana bir dil, iki qulaq verib ki, bir dəfə danışsın, iki dəfə eşitsin. Sən də eşit. Səhhəti yerində olan adam qiymətsiz xəzinəyə və böyük nemətə malik olar. Get, mütləqa get. Sidqi babanı da unutma.

H ü s e y n. Ruhum sizə qurban! Sidqi babanı unutmaqımı olar?..

S i d q i (zarafatla). Olmaz, olmaz! Nəsihətlərimə qulaq as. Dili və əməli doğru ol. Dili doğru olanın ağzının xətası az olar. Əməli doğru olanın alını açıq, başı uca olar. Ərəbi, farsı, rusu və türkü mükəmməl öyrən. Bütün vətən övladları türkcəni bilməli və sevməlidir. Çünki əvvəla ana dilidir. İkimcisi, vətən dilidir. Üçüncüsü, millət dilidir... Sənin gözəl şairlik təbin və istedadın var. Bunlar elm öyrənməkdə və şair olmaqda sənə qüvvət verir.

H ü s e y n. Nəsihətlərinizə əməl edəcəm, insanlıq mərtəbəsinə çatmağa çalışacağam... Uca iqbali ağa, anam məni bu dünyaya gətirdi. Siz məni bu dünyaya ötürürsünüz. Dünya böyük və təlatümlüdür. Orada asanlıqla məhv olmaq da, səylə, zəhmətlə, əzab və əziyyətlə ucalmaq da olar. Mən ikinci yolu seçirəm... Nə olsam, kim olsam və harda olsam sizi unutmayacağam. Sizə ürəyimdə olan şövqü və məhəbbəti bir ürəyim bilir, bir də mən.

S i d q i. Oğlum, sənə uğurlu yol!.. (*Gedərlər, bu sırada Leyla Molla Abdulla ilə gələr...*)

L e y l a (*ərinə*). Hüseyin evdən gedəni ürəyim parə-parə olub... Ondan nə bir səs, nə bir soraq var.

M o l l a A b d u l l a. Ay arvad, narahat olma. O, Təbrizdə Məhəmmədin yanındadır. Biz onu molla edə bilmədik. Oradan axund olub qayıdacaq.

L e y l a. O inadkar axund da olmayacaq!.. Get Sidqinin yanına. Öyrən gör ondan məktub alıbmı? (*Gedirlər, bu sırada Sidqi əlində Hüseyinin məktubu gəlir.*)

S i d q i (*məktubu oxuyar*). «Böyük ustad və cəlallı ata! «Nasiri» və «İzzət» qəzetlərini alıb oxuyuram. «Şərhi-Amil» və «Təsrif» kitablarını oxuyub qurtardım... «Təshihül-hesab»ı almışam. Gələndə özümlə gətirəcəm...

Gönlümü gönlüm kimi etsən əgər,
Məndəki möhnəti sən dərk edərsən.
Tox çörək qayğısı bilməz belə,
Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə...

Düzgün yol izləyənlərə, Sizə və Sizinlə olanlara salam...» (*Fikirli gəzişər, bu sırada Hüseyin gələr... Ona, ərklə*) Sənin nə zamanındır ki, «Möhnət, möhnət!» deyib dad qılırsan?! Taleyindən narazısan?..

H ü s e y n. Mərhəmətli ağa, yuvasından uzaq düşmüş quşun bu cür düşünməyə bəlkə də haqqı var... (*İradəsiz*) Ah!.. Sizin o səmimi məktublarınız... Qürbətdə xəstə gözlərimə nur, kədərli könlümə sürür gətirdi.

S i d q i. Sənin məktubların isə...

H ü s e y n. Xeyirxah ata, vallah-billah mən sizə məktubları vaxtında yazırdım. Gec-gec almağınızın günahı isə məndə yox, xaraba qalmış İran poçtxanasında olmuşdur.

S i d q i. Tutaq ki... (*Məktuba işarə ilə*) Bəs bu, bu nə xətdir?..

H ü s e y n. Başımın tacı, xəttimin pozğunluğu vaxtımın darlığındandır... (*Gedirlər, bu sırada öncə Molla Abdulla gələr, harasa hazırlaşar, sonra Leyla gələr...*)

L e y l a. A kişi, hara belə?..

M o l l a A b d u l l a. Şamaxıya.

L e y l a. Xeyir ola?..

M o l l a A b d u l l a. Xeyirdi. Toya çağırılar.

L e y l a (*sinirli*). Yalan deyirsən! (*İkinci arvadına işarə ilə*) Töhfənin yanına gedirsən!.. (*Gedirlər, bu zaman Hüseyin gələr.*)

H ü s e y n (*dərin təəssüf və kədərlə*). A-h!.. Dağlandı ürəyim! Səməndər quşu kimi qeyrət oduna yanan Sidqi köçdü bu dünyadan... Əfsus! Min əfsus!.. (*Bu sırada Qurbanəli gələr, ona*) Təhsilimi artırmaq üçün siz haranı məsləhət bilsəniz, mən ora da gedəcəm.

Q u r b a n ə l i. İstanbulu məsləhət görürəm... Urmiyada topladığın və mənim şirkətimə qoyduğun sərmayəni (*Əlindəki pulu ona verər*) özünə qaytarıram. Sıxıntı və korluq çəksən, mənə yazarsan. Amma çalış bu dəfə xəstələnib geri qayıtma.

H ü s e y n. Çalışaram. (*Bu sırada Leyla gələr, Qurbanəli gedər.*)

L e y l a (*ona*). Ay oğul, sən elə bil ki, yurdundan-yuvandan bezmisən. İndi də üz tutmusan İstanbula. (*Ağlayar*) Mən bu ayrılığa necə dözəcəm?..

H ü s e y n (*anasının boynunu qucaqlar*). Mənim mehriban anam, göz yaşları, qüssə, qəm heç bir zaman insana kömək etməmişdir... Üzülmə, oradan qayıtdıqdan sonra o qədər yanında qalacam ki... (*Gedirlər.*)

İstanbul... Bosfordan möcüzəli şəhərə açılan süslü bir mənzərə... Gözəl imarətlər, məscidlər... Sübh çağı, əzançının səsi şəhərə yayılır.

Ə z a n ç ı .

Allahu əkbər... Allahu əkbər...

Allahu əkbər... Allahu əkbər...

Əşhədü ənna la ilahə illa Allah...

Əşhədü ənna la ilahə illa Allah...

Əzan qurtarar-qurtarmaz Cavid Avropa geyimində, başında fəs... gələr.

C a v i d (*Boğazı böyük maraqla seyr edər, vəcdə gələr*). Boğaz nə boğaz!?. Allah zaval verməsin!!! (*Gedir, Qurbanəli əlində Cavidin məktubu gəlir.*)

Q u r b a n ə l i (*məktubu oxuyar*). «Maarifpərvər əfəndim! Batumdan gəmi ilə Trabzona, oradan İstanbula gəldim. On üç gün «İzmir» otelində qaldım. Validəxananı özümə təgyiri-məkan etdim... Qafqasdan təhsilə gəlmiş ağaları, əfəndiləri bir-bir arayıb buldum...» (*Öz-özünə*) Çox yaxşı, çox yaxşı!.. (*Gedir.*)

Səhnə dəyişir... İstanbul Darülfünunu... Professor Rza Tofiqin kabineti... Öncə o, sonra Cavid və Abdulla Sur gələrlər...

A b d u l l a S u r. Professor, tanış olun, Hüseyn Rasizadə. (*Onlar səmimi görüşərlər.*)

R z a T o f i q. Hüseyn bəy haradan?

A b d u l l a S u r. Naxçıvandan.

R z a T o f i q (*zarafatla*). Sən genceli, o naxçıvanlı... Fərq etmez. Həpimiz türük... (*Cavidə*) Bir yıl bənim tələbəm olacaqsın. Sonrasına bakarız. Oldumu?

C a v i d. Oldu, əfəndim... (*Gedərlər, bu sırada Qurbanəli, əlində Cavidin məktubu gələr.*)

Q u r b a n ə l i (*məktubu oxuyar*). «Əsalətli əfəndim!.. Gündə bir saat fransızca və iki saat da türk lisanında bəzi ədəbiyyat və tarixə dair elmlərdən oxuyuram... Şükür, gecə-gündüz təhsili-elmə əp-eyicə davam edə bilərəm. Qafqasa övdət etdikdə eyicə məlum olunar ki, onlar nə təhsil alıb və bən nə kəsb etmişəm...» (*Öz-özünə*) Afərin Hüseyn! Mən sənə böyük adam olacağına inanıram. (*Gedir, bu sırada Cavid və Abdulla Sur gələrlər.*)

A b d u l l a S u r (*qüssəli, iradəsiz*). Ah, mənim İstanbul həyatım!.. (*Sükut*) Neçə ildir ki, burada fəqir və fəlakət içində yaşayıram. Lokanta «Restorant»larında ucuz xörəklər yeməkdən xəstəlik tapmışam.

C a v i d. Qardaşım, mən də dəhşətli sıxıntılar içində çabalayıram... Bir kompaniya ilə iş qurmuşam. Gündə altı saat orada çalışıram...

A b d u l l a S u r. İstanbulla az-çox tanış ola bildinmi?

C a v i d. Tanış oldum... Gözəl muzilər, kütübxanələr, tiatrolar bəni valeh etdi. İlk dəfə tiatroya burada getdim...

A b d u l l a S u r. «Vərəmli qız» şeirini çap etdirə bildinmi?

C a v i d. Etdirdim. Gözləmədiyim halda mükafat aldım.

A b d u l l a S u r (*yarıçıddi-yarızarafat*). Demək, bu gün bahalı xörək yeyəcəyik?.. (*Gülüş.*)

C a v i d. Əvət. Şimdi bahalı bir lokantaya. Sonra Osmaniyə kütübxanasinə... (*Gedirlər, Leyla və Səlimə gəlirlər.*)

S ə l i m ə. Ana, Əlirza küsüb getdi.

L e y l a. Hara?

S ə l i m ə. Bilmirəm.

L e y l a. Nə dedi?

S ə l i m ə. Dedi ki, Məhəmməd məni təhsilə qoymur. Ürəyim az qalır qüssədən partlasın.

L e y l a. Gedək, görək Məhəmməd nə deyir?.. (*Gedirlər, Rza Tofiq və Cavid gəlirlər.*)

R z a T o f i q (*ona*). Same, təhsilin nasıl keçiyor?

C a v i d. Ustadi-möhtərəm, pək eyi. Xalid Ziya bəyin və Mehmet Akif əfəndinin məsləhətlərini nəzərə aldım... Şimdi sizin səlah gördüyünüz proqram üzrə təhsilə davam ediyorum.

R z a T o f i q. Pek iyi. Övladım, Ərəstunu, İbn Sina-nı... okudunmu?

C a v i d. Əvət. Onları da, Spinozanı da, Dekartı da, Şopenhaueri də oxudum.

R z a T o f i q. Yavrum, şü böyük filosoflardan nə buldun?

C a v i d. Əfəndim, çox şey... Dərk etdim ki, kainatda və təbiətdə bir ahəng var... Hər şey bir qanuna möhtacdır... Təbiətdə müftə heç bir şey olmaz. Hər nə dəyişsə, təbiət dəyişməz...

Hər levhə bir həqiqət söylər tərənədir,
Hər kölgə hissi oqşayacaq bir bəhanədir.
Dünya nədir? O iştə fərəhnakü münəksir,
Bir aşineyi-zövqü səfa, bir xərabəzar...
Bədbin olub da kəndinə dünyayı qılma tar.

R z a T o f i q. Pek iyi! Pek iyi!.. Dünyayı şairanə bir anlama...

C a v i d. Əfəndim, bəncə, fəlsəfə çıxılmaz bir yol ki, yormuş hər kəsi. İştə böyük Əflatunlar, Sokratlar, İbn Sinalar... Əcəba, dahi ustad ikən nə buldu onlar?.. (*Sükut*) O böyük başlar çalışdılar, çabaladılar, fəqət ən kiçik bir zərrə önündə donub qaldılar... «Vəhdəhu la-ilahə illa hu...»

R z a T o f i q. Pek iyi! Pek iyi!.. Gedək, bu gün bənim qonağımsın. (*Gedirlər, Leyla tələş içində gəlir.*)

L e y l a (*öz-özünə*). Bu gecə Hüseyni yuxumda görmüşəm. Gördüm ki, dəryada boğulur. Boğulduqca çığırır: «Ana, mənə kömək et!» Yəqin balamın başına bir iş gəlib. (*Məhəmmədə işarə ilə*) Gedim görüm Şeyx nə deyir? (*Gedər.*)

Səhnə dəyişir... Cavidin İstanbulda yaşadığı validəxana... O, böyük kədər, qəm-qüssə içində gəzişər...

C a v i d (*dərindən köks ötürər, öz-özünə*). A-h!.. Ehtiyac, ehtiyac, ehtiyac!.. Bunu duysan, sən də acırsın, ağlarsın. Nədir bəlayi-məişət, anlarsın?.. Oh, varlığını yox edən hisslər, biri digərini təkzib edən düşüncələr... (*Bu zaman İblis al-qırmızı ridada, alovlar içində, sürəkli qəhqəhələrlə heçdən var olar, qabağında fırlanar... Böyük heyrat və təcəüblə, ona*) Ey, budala! Sən kimsin, nəsin?!

İ b l i s. Şər Ruh! Bən Şərqudə abid olurum, Qərbdə rahib.

C a v i d (*böyük heyratla, kənara*). Eyvah!! Odur İblis, cümlə fəlakətlərə bais... (*Ona*) Sən neçin gəldin?

İ b l i s (*kinayəli*). Səni ovutmaq üçün, dərdinə dəva bulmaq üçün.

C a v i d (*başını mənalı bulayar*). Bən yaşamaq istiyorum, yaşamaq!

İ b l i s. Fəqət yaşamaq üçün paran yok.

C a v i d (*mənalı*). Para?.. Var-dövlət?.. (*Sinirli və kəskin*) Ax!.. İnsanları bir-birindən ayrı salan pul, var-dövlət! O bir canlı varlıq olsaydı, bu əllərimlə boğardım!..

İ b l i s. Ax, miskin! Abdal! Cahan pul və firıldaq üzərində bərqərar. Paran varsa qüvvətin var, dünya sənindir, giriş; yoxsa, özgənindir, sürüş!

C a v i d. Ax, ədəbsiz!.. (*Qeyriiradi*) Of!.. Altuna, qüvvətə tabe dünya!..

İ b l i s. Əvət. Paran varsa, haq sənindir. Yoxsa, özgənindir... (*Gəldiyi kimi yox olar.*)

C a v i d (*fikirlə, öz-özünə*). Ah, altuna, qüvvətə tabe dünya!.. (*Bu sırada Qurbanəli gələr.*)

Q u r b a n ə l i. Hüseyin, bu nə hal, nə əhval?..

C a v i d. Ah, səxavətli əfəndim. Mən sanki bir inqilab içindəyəm. Əfv edin. İndicə sizi düşünürdüm. O pak və nazik vicdanınızı uzaqdan-uzağa oxuyurdum.

Q u r b a n ə l i. Necəsən? Necə dolanırsan?..

C a v i d. Sorma, fəzilətli əfəndim, sorma. (*Aclığına və parasızlığına işarə ilə*) Ah, bilsəniz nə zəlalətlər, nə məşəqqətlər çəkirəm?..

Q u r b a n ə l i. Axı, mən sənə yazmışdım ki, pula ehtiyacın olsa, Rəhim Xana müraciət elə.

C a v i d. Miri-möhtərəm, bunu özümə sığışdırmadım. Ümidim yalnız sizədir. Mən sizin mərhəmətliyiniz sayəsində məqsədimə çatmaq üzrəyəm. Qazandığım vəsaitlə və pənim-əkəməyə qənaət etməklə bir neçə ay kəndimi dolandıra bilərəm. Fəqət sonra?.. (*Sükut*) Mən burada ianə toplamağa çalışsam, osmanlılardan istədiyim qədər istərə ala bilərəm. Ancaq dilənçilik deyilən o quduz illətə yalvarmaq istəməm. Bənim təbiətim şu illətdən qaçar, şu illətdən qorxar. Bən hammallığı,

xidmətkarlığı pək sevirəm. Fəqət bənliyimi satmaq istəməm, istəməm!.. Əsir olduğum bir şey varsa, o da həqiqət, ədalət və məhəbbətdir.

Qurbanəli. Çox fikir eləmə. Qurbanəli hələ ölməyib... Məktublarını maraqla oxuyuram. Ağıllı mühakimələrin, fəlsəfi düşüncələrin xoşuma gəlir. «Təsadüfi-əfkardan bariqeyi-həqiqət parlar.»

Cavid. Səxavətli əfəndim, böyük-böyük filosofların əsərlərini oxuduqca, yığın-yığın suallar qarşısında donub qalırım. Mənə elə gəlir ki, kainatda və təbiətdə, ülfətdə və insani münasibətlərdə hər şey incə bir teldən asılıdır. Onu tədqiq və təcrübəyə qalxışsan dərhal qırılar, dərhal pozular...

Qurbanəli. «Keçir cəhalət zamanı, gəlir hürriyyət zamanı.»

Cavid. Əvət. Kamal bəy demişkən, kimsənin lütfünə olma talib, əvəzi cövhəri-hürriyyətdir. Hər şey bir qanuna möhtacdır... Millətin tərəqqisini və mədəniyyətini bilmək üçün onun məktəblərini göz önünə gətirmək kifayətdir. Bütün mədəni inqilablar məktəb məhsuludur.

Qurbanəli. Yeni nəslə maarifə və mədəniyyətə həvəsləndirmək vəzifəsi sizin üzərinizə düşür. Bu işdə səbatlı olun. Hər yel və püf ilə məsləkinizdən dönməyin.

Cavid. Kim dönsə, bən dönməm. Bən saf və pak vicdanla yaşamışam və yaşayacam. Bənim kəndim cahil olmaqla bərabər, hər nasılsa, qəlbim pək həssas yaradılmışdır. Bən hər bir incə şeydə bir işbirar axtarıram. Hər hərəkətimi hissiyyatıma uydurmağa məcburam. Hər şeyi ani yox, dərindən öyrənməyə çalışıram. Çünki hayla gələn huyla gedər.

Qurbanəli. Haqlısan... (*Gedirlər.*)

İstanbul... Gənc türklər inqilabı... Gənc türklər «Millət şərqisi»ni söyləyərək gəlirlər...

Gənc türk

Çiğnəndi, yeter varlığımız cehl ilə kahre,
Doğrandı mübarek vatanın bağır sebpsiz.

Birlikte bugün bulmalıyız derdine çare,
Can kardeşi, kan kardeşi, şan kardeşiyiz biz.

G ə n c t ü r k l ər

Millet yoludur, hak yoludur tutduğumuz yol.
Ey hak, yaşa, ey sevgili millet, yaşa, var ol!..

(*Gedirlər.*)

Cavid və Qurbanəli gəlirlər...

C a v i d. Təkamülsüz inqilab heç bir fayda verməz. İştə İran və gənc türklər inqilabları... Hər şeyin qanuni – təkamülə ehtiyacı var. Əbdülhəmidə açdığı məktəblər yıxacaq... İran inqilabına gəlincə, beş-on gimnazist millətə səttarxançılardan daha ziyadə fayda verə bilər. Bizə inqilab yox, məktəb, maarif və mədəniyyət lazımdır.

Q u r b a n ə l i. Məhəmmədəli Xanla görüşə bildinmi?

C a v i d. Onunla da, Seyid Həsən və Səlməsi ilə də görüşdüm... Xanla bir xeyli söhbət etdik. O, İran inqilabında sizin vicdan və insaniyyət naminə yaptığınız işlərdən danışdı...

Q u r b a n ə l i. Hüseyin, başım böyük bələlər çəkdi... Naxçıvan polisi məni həbs etdi. Zindanda işgəncələrə məruz qaldım. Bağışla, sənə əl tuta bilmədim.

C a v i d (*köks ötürür*). Eh, xeyirxah əfəndim, mən artıq hər məşəqqəti göz önünə almışam. İstanbuldan soyumağa başlamışam.

Q u r b a n ə l i. Səbəbi?

C a v i d. Maliyyə. Hətta o olsa belə, validəm, vətənim bütün-bütün unudulacaq hala gəlir. Geri dönmək, vətən və millətə xidmət etmək, özü də layiqincə xidmət etmək istəyirəm. (İradəsiz) Ah, vətən, sevgili ana. Səndə parlayanda ziya əhli-Qərb büsbütün cahılmış... Bana gəl, gəl bana, zavallı vətən. Hiç unutmam səni bu hal ilə bən...

Q u r b a n ə l i. «Mayeyi-iftixarı ər kişinin vətən uğrunda bəzli-himmətidir.»

C a v i d. Əvət, əvət. Gəncədə və İrəvanda özümə iş tapa bilməsəm, bərk-bərk sizin ətəyinizdən yapışacam. «Dəsti-biçarə çün bəcəmə nəhəd, çarə pirəhən dəridən nist.»

Q u r b a n ə l i. «Çarəsiz adam ətəkdən yapışdıqda, ətəyi kəsməkdən başqa çarə yox.» (*Gülüş*) Mən kəsmərəm. «Şəb abistən əst, ta çi zayəd səhər.»

C a v i d. «Gecə boyludur, kim bilir səhər nə doğacaq?» (*Gülüş*) Əfəndim, gözümün nuru Əlirzanın məktubları qəlbimi pək sıxır, halımı pozur...

Q u r b a n ə l i. Nə yazır?

C a v i d. «Şeyx məni təhsilə qoymur. Dərddən, qüssədən həlak oluram...» O da oxumaq üçün qürbətə getsə, anam ikimizin ayrılığına dözə bilməyəcək. «Həyat» qəzetəsi kimi yaşarkən sönəcək. Xahiş edirəm...

Q u r b a n ə l i. Arxayın ol. Köməyimi əsirgəmə-rəm...

C a v i d. Əlqərəz!..

Bu ölkədə ürəyim min yerə parçalanmış,

Hər biri min nazənin dilbər əlində qalmış..

Gedirlər, Səlimə əlində məktub anası ilə gəlir...

L e y l a. Hüseyin nə yazır?

S ə l i m ə. Yazır ki, anam darıxmasın. Geri qayıtma-ğuma az qalıb. Əlirzanı Qurbanəli bəyə tapşırıram...

L e y l a. Ah, nə yaxşı! Uşaq qəmdən-qüssədən xilas olar... (*Gedirlər, Cavid gəlir...*)

C a v i d (*öz-özünə*). Tox çörək qayğısı bilməz. Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə. (*Sükut*) Yox, yox!.. Mən ac qalaram. İanə torbasını yırtıb dağıdaram. Fəqət heç kimə və heç nəyə əsir olmaram. Çocuqluğumdan bəri bilmədiyim, görmədiyim, sevmədiyim (*Dilənçiliyə işarə ilə*) o quduz illətə yalvarmaq istəməm, istəməm!.. (*Qeyriiradi*) Ah, anam bəni doğurdu hansı bir gündə?.. (*Bu zaman İblis həmin qiyafədə sürəkli qəhqəhələrlə heçdən var olar...*)

İ b l i s (*istehzal*). Allah ilə İblisin öpüşdüyü bir gündə! (*Qəhqəhə.*)

C a v i d (*qəzəbli*). Sus!.. Abdal!.. Rəzil!..

İ b l i s (*kinayəli*). Bən sussam da, həqiqət susmaz...
Altun versən, susaram.

C a v i d. Altun tək səni yox, Tanrıyı da susdurur.

İ b l i s. Ey başı dolu, cibi boş, get əl aç da dilən.

C a v i d. Bən o quduz illətə qarşı üsyan edərim!

İ b l i s (*mənalı*). Çocuq. Hissiyatın səni pək aldadıyor, aldadıyor... Sən daima çalışırsın, çabalarsın, ararsın, elmü irfana tapınarsın. Fəqət sonu nə?.. (*Sükut*) Bir heç!

C a v i d. Bilmək, öyrənmək öylə bir uçurum ki, onun intəhası yox, dibi yox...

Kim ki, elm istər, o, məcnun olmalı,

Hər fəlakət gəlsə, məmnun olmalı?..

İ b l i s. (*qəhqəhə*). Xəyalın göylərdə uçar. Ax, şu saçmalar, saçmalar, saçmalar!..

C a v i d. Ey dəni, yetər! Şimdi bəni düşündürüyor başqa fəlsəfələr... Elmi-bəşər! İnsan! İrfan!.. (*Mənalı baxışarlar.*)

İ b l i s (*istehzal və mənalı*). İnsan!.. (*Pauza*) O, pək nadan!.. Əmin ol, nerdə varsa dirilik, orda mütləq var qavğa. İştə Adəm və Həvvə, Qabil və Habil... Silinməz yer üzündən insan ədavəti, hər tanrının var qan içməyə hüsnirəğbəti. Bax, iyi bax. (*Göyə doğru*) Bir yığın insan arar zülmətdə nur, (*İnsanlara işarə ilə*) bir yığın «Haq bizdədir» deyib durur. Sənin isə acından qarnın qur-qur. (Gülüş.)

C a v i d. Bu da bir başqa dürlü rəzalət, başqa zillət!.. (*Qeyriiradi*) Ah, anam bəni doğurdu hansı bir gündə?..

İ b l i s (*qəhqəhə*). İblis ilə Allahın çəkişdiyi bir gündə. Həm də «Əqrəb bürcü»ndə.

C a v i d. Eyvah!.. Heyhat!..

İ b l i s. Bayılma, bu, sənin tale yazın. İrəlidə çox ağrın, acın... Bir gün gəlir bunu duyarsın. Fəlakətlər içində çırpırsın... (*Sürəkli qəhqəhələrlə çəkilər.*)

C a v i d (*öz-özünə*). Eyvah!! (*Dərin kədər və düşüncələr içində gedər.*)

Səhnə dəyişir... Tiflis... Şeyx Sənan dağı. Ətəyində Şeyx Sənan türbəsi... Azərbaycan türklərinin yaşadığı Şeytanbazar məhləsi...

Cavidin kirayədə yaşadığı kiçik bir otaq... Otaqda balaca masa, bir-iki sınıq-salxaq kürsü, şüşəsinə göy şagird dəftərinin cildindən abajur düzəldilib keçirilmiş yeddilik çıraq... Əziz gələr...

Ə z i z (*burnuna xoş iy dəyər, öz-özünə*). Bəh-bəh-bəh!.. Mən bu Şeytanbazardan keçərkən burnuma həmişə çilov kabab və lavaş iyi dəyir. Az qalırım bihuş olam... (*Gedər, bu sırada Cavid gələr, Şeyx Sənan türbəsi önündə xəyalda dalar...*)

C a v i d (*türbəyə işarə ilə, böyük həyəcanla, öz-özünə*).

«Nədir mənası eşqin!..» Söyləyənlər nerdə? Bir gəlsin,

Görüb qüdsiyyəti-Sənanı, lal olsun xəcalətdən.
Sən eşq əhli için bir Kəbə yapdırdın məhəbbətdən.
Məhəbbətsiz bütün mənai-xilqət, şübhəsiz heçdir,
Məhəbbətdir əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən.
Dərin düşüncələr içində ikən Özdəmir türkü oxuyaraq gələr...

Ö z d ə m i r

Alagöz bir Mələk görüb vuruldum,
Dərdə düşdüm, «ah» çəkməkdən yoruldu,
Hənzur cavan ikən sarardım, soldum...
Eşq atəşi hər an yaxıb canımı,
Əlimdən aldı səbrü imkanımı...

(*Gedər.*)

C a v i d (*onun arxasınca*). Zavallı, sanki bir Sənan... (*İradəsiz*) Ucadır, ucadır eşqin havası, sevgisiz bir gönül şeytan yuvası... (*Kirayə tutduğu odaya gələr, oturub işlər, bu zaman Əziz gələr...*)

Ə z i z. Hüseyin, qardaşım, nə ağılagəlməz şəraitdə yaşayırsan?!.. Pilləkanları qalxarkən az qaldım kölləmayallaq olam.

C a v i d (*qüssəli*). Nə edim, ay Əziz, yaxşı mənzillər baha, pisləri də belə?.. Xəbərin olmadı. Arada möhkəmcə xəstələndim... Aqaraya gedib bir ay Faiq əfəndinin qonağı oldum. Özümə gəldim. Ancaq işsiz qalmağım canımı xəstəlikdən betər sıxır.

Ə z i z. Kimə ağız açmısan?

C a v i d. Firidun bəyə... Özümə iş tapa bilməsəm, qara fəhləliyi özümə peşə edəcəm.

Ə z i z. Atam buna heç cür razı olmaz. O, indi Gür-cüaanidədir. Bu gün-sabah Tiflisə gələcək. Danışarıq... Hü-seyn, düzü mən də bəzən bu mənasız və usandırıcı həyatdan bezirəm! Dadıma Sabir əminin «Hophopnamə»si çatır...

C a v i d. Qafqas bir də Sabir kimi, Abdulla Sur kimi vücudlara çətinliklə nail olar. (*Mirzə Cəlilə işarə ilə*) Molla əmidən nə xəbər?

Ə z i z. Qara qüvvələr yenə ona peydərpey söyüşlər yağdırır...

C a v i d. Çünki o, pərdəli gözləri açır, qaranlıq qa-faları aydınladır.

Ə z i z. Nə üzərində işləyirsən? Nə oxuyursan?

C a v i d. «Maral»ı bitirdim. «Ana»nı çap etdirdim. Tolstoyun bəzi romanlarını oxudum. İndi Dostoyevskinin əsərlərini mütaliə edirəm. Sənən haqqında bir poema yazmaq fikrindəyəm.

Ə z i z. Hüseyin, mən Tolstoyu oxuyarkən səfil kimi oluram... (*Qeyriiradi*) Ah, sinəm boş, qəlbim kədərli!..

C a v i d. Dadaş, deyəsən səndə bir şey var ha!.. (*Gülüş*) Nə oxuyursan?

Ə z i z. «Faust»u.

C a v i d (*yarıçıddi-yarızarafat*). Belə de! Dadaş, sənən xəstə fikirlərə düşməyinə səbəb Mefistofel!.. (*Gülüş.*)

Ə z i z. Andreyevin hansı əsərini bəyəndin?

C a v i d. «Anatema» faciəsini. Mən Tolstoyun fəlsə-fəsinə qarşı çıxsaydım, belə bir əsər yazardım... Andreyevin faciələrində Nitsşe ruhu duyulmaqdadır. Qoca Tolstoy Nit-sşeyə qızar, Andreyevə yazar: «Leonid, sən mənə qorxudursan, amma mən qorxacaq deyiləm.»

Ə z i z. Sənən məsləhətinlə Hamidin və Fikrətin kitablarını aldım. «Təzər»i oxudum, ancaq bir şey anlamadım.

C a v i d. Bir də oxu...

Ə z i z. Gedək bizə. Əla Kaxet şərabım var. Yeyək-
içək, sonra gedib «Əbdül Əziz» tamaşasına baxaq.

C a v i d. Bəlkə «Leyli və Məcnun»a baxaq? Üzeyir
bəyi də salamlayaq?..

Ə z i z. Yaxşı, sən deyən olsun.

C a v i d. Rza da gələcək?

Ə z i z. Yox, onunla aram dəyib...

C a v i d. Əziz, qardaşım, gül tikansız, insan qüsursuz
olmaz... (*Gedirlər, Qurbanəli əlində Cavidin «Ana» və
«Keçmiş günlər» kitabları, gələr.*)

Q u r b a n ə l i (*kitablara işarə ilə, öz-özünə*). Afərin
Cavid! Doğrudan da Ca-vid!.. Mən sənin bədaye yazan bar-
maqlarından öpürəm... (*Bu zaman Cavid gələr...*) Hüseyn,
səni təbrik edirəm. Xəbərin var, əsərlərin Qafqasiyaya səs
salıb? Ədəbiyyat aləmində böyük əkssəda doğurub? Sən
Azərbaycan türk şeirinə böyük yenilik, özünəməxsus bir dil
və üslub gətirirsən.

C a v i d. Səxavətli əfəndim, mənim uğurlarım sizin
uğurlarınızdır... Naxçıvan mühitində yetişən gənc ziyalılar
cəlallı atamız Sidqiyyə və uca ruhlu Qurbanəli bəyə borclu-
durlar.

Q u r b a n ə l i . «Dəniz tamaşası» şeirini ürəyimin
başında gəzdirirəm. Hərdən oxuyub həzz alıram... İşlərin
necədir?

C a v i d. Pis deyil. Müəllimlik edirəm. Buna görə
Firidun bəyə və sizə minnətdaram.

Q u r b a n ə l i . Sənin kimi pak və təmiz vicdanlı
ziyalılara kömək etmək borcumuzdur. Gedək «İran» meh-
manxanasına. Mirzə Cəlil də oradadır... (*Gedirlər, Əziz qə-
ribə hallar keçirərək gələr...*)

Ə z i z (*«Otello» faciəsinin təsiri altında, öz-özünə*).
A-h!.. Sənəm boş, qəlbim kədərli... Ay aman!.. Ölürəm qüs-
səvu qəmdən... (*Bu sırada Cavid gələr...*)

C a v i d (*yarıçıddi-yarızarafat*). Qardaşım, deyəsən
səndə böyük sirlər var haa!..

Ə z i z (*onunla qolboyun olar*). Ürəyim məşəl kimi yanır... İstəyirsən sənə «Otello»dan bir səhnə göstərim?

C a v i d. Göstər.

Ə z i z (*rola girər...*). Otello, sərvərim! Yalvarıram, halıma bir yan. Ancaq ömrümə qıyma. Öldürmə məni. Möhlət ver, qoy Allaha dua oxuyum... (*Sükut*) Yox! Olmaz, Dezdemonə. Artıq gecdir, gec!.. (*Cəld bıçağı alar, onun sinəsinə saplar*) Ah!.. Öldü!.. Dezdemonə, səni öldürdüm. İndi də sənin yanında özüm ölürəm... (*Ölər, Cavidə*) Hə, dostum, necədir? (*Ona diqqətlə baxar*) Gözlərin yaşarmış...

C a v i d (*iradəsiz*). Ax, Yaqo!.. Sənin fəlsəfən dünyada yaşayan, fəqət ən çirkin, ən bədxah fəlsəfədir... (*Əzizə*) Sənin artistliyin mənə Kalba Abbasın «Şahnamə» meydan tamaşalarını xatırlatdı. Mən şair olmasaydım, artist olardım.

Ə z i z (*yarıcciddi-yarızarafat*). Qardaşım, sən anadangəlmə şair və artistsən... (*Mandolinasını alar, dınqıldadar*) Bir evdə ki, bir əhli-hal olmaya...

C a v i d. Ayna kimi divara işıq salmaya, a..., salmaya, a..., çalpapaq...

Ə z i z. Hüseyin, ürəyim bərk sıxılır. Hara gedək? Bəlkə «Botanik bağı»na gedək?

C a v i d. Yox, gedək Ərəblinskinin məşqlərinə baxaq. Bizim indiki halımız onun məşqlərinə daha uyğundur... (*Gülüş, gedərlər, bu sırada Leyla və Səlimə gələrlər...*)

S ə l i m ə. Ana, Əlirza ürəyini mənə açdı. Evlənmək istəyir.

L e y l a. Qız razıdır?

S ə l i m ə. Razıdır.

L e y l a. Kiçik qardaş evlənmək eşqinə düşüb, Hüseyin isə tərپənmir ki, tərپənmir.

S ə l i m ə. Onu da evləndirmək mənim boynuma... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Gecə... Cavid sənət aləminə qərq olmuş...
Papirosu papirosa calar, «Şeyx Sənan» faciəsi üzərində çalışar.
Yazdıqca hadisələri gözləri önündə canlandırır...

«X u m a r

Şeyx, gəl-gəl! Sevimli Sənan, gəl!
Sana layiq deyil o yer, yüksəl!

Ş e y x S ə n a n

(*şaşqın və həyəcanlı*)

Ah, o... Cənnət pərisi, nazlı Mələk!
Bana yüksəl diyor gülümsəyərək.

X u m a r

Durma, yüksəl, ənisi-ruhum, gəl!
Mütərrəddid görünmə!Gəl, yüksəl!...

Ş e y x S ə n a n

Of, bəndən nə istiyorsun, get!
Bəndə can qalmamış, bir insaf et.

Xumar qürur və istiqna ilə gedəcək olur. Şeyx Sənan böyük bir
tələş və nədamətlə.

Gediyor... A-h... Getmə, atma bəni!
Mərhəmət qıl, aman, unutma bəni!
Getdi, eyvah, getdi...»

Cavid gedir, Əziz atası Qurbanəli ilə gəlir...

Q u r b a n ə l i («*Molla Nəsrəddin*» jurnalını varaq-
layaraq). Redaksiyada işin necədir?

Ə z i z. Pis deyil. Çox vaxt orada gecələyirəm.

Q u r b a n ə l i. Mirzə Cəlil hardadır?

Ə z i z. Qarabağda, Həmidə xanımın yanına gedib.

Q u r b a n ə l i («*Molla Nəsrəddin*» jurnalına işarə
ilə). Bəs jurnalı kimə tapşırıb?

Ə z i z. Əliqulu əmiyə.

Q u r b a n ə l i. O da kefindən qalmır!.. Mən Gür-
cüaaniyə gedirəm. Sən o romanları bir kənara at, dərslərini
oxu. (*Gedirlər, Cavid gəlir...*)

C a v i d

(*öz-özünə*)

«Bən nəyim?» Kəndim də bilməm, vaz keçin!

«Sən nəsin?» Boş bir sual insan için.
Sorsalar: Dünyadə kimdir hökmdar?
Bən derim: Ölmüşlər, ölmüş duyğular...

Bu zaman Əziz gələr...

Ə z i z (*zarafatla*). Əfəndim, dərslərimizə başlayaq?..

C a v i d (*eyni tərzdə*). Başlayaq! (*Gülüş*) Sən mənə rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından söz aç, mən də sənə...

Ə z i z. Şərq-Qərb ədəbiyyatı və fəlsəfəsindən...

C a v i d. Məncə, ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr ədəbiyyat və fəlsəfə vasitəsilə əldə edilə bilər. Ədəbiyyat bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin bədii inikasıdır. Firdovsi, Nizami, Xəyyam... kimi nadireyi-fitrətlər müstəsnaadır. Fəqət onlardan sonra gələn bir çox zahidi-məslək ədiblər, məsxərəçi şairlər, yaltaq məddahlar o rəzalət qalmadı ki, yapmamış olalar... Bu hal türk ədəbiyyatından yan ötmədi...

Ə z i z. Bəs rus ədəbiyyatında?..

C a v i d. Rus ədəbiyyatında vəziyyət başqadır... Tolstoy öz möhtəşəm romanları ilə, İncili-şərifin əfedici təlimilə özünü rusalara sevdirmişdir. Dostoyevski isə mətin üsluba, dərin düşüncəyə malik böyük ruhşünasdır... Nitsşe ideyalarını ondan əvvəl ortaya qoymuş Dostoyevski insana bəslədiyi ehtiram naminə həyatın dibsiz qaranlıqlarına, insan qəlbinin dərinliklərinə baş vurur. Cəmiyyəti və insan zehniyyətini qaplamış zülməti sənətin şüaları ilə kəsir.

Ə z i z. Afərin, Hüseyin! Rus dilində yazılmış əsərləri artıq sərbəst oxuyursan. Şekspir və Höte haqqında nə düşünürsən?

C a v i d. Onlar cahanşümul sənətkarlardır... Bədiyyat, canlı həyat, epoxalıq və fəlsəfi dərinlik Şekspir sənəti üçün səciyyəvidir. Höte və onun «Faust»u isə başqa bir aləmdir...

Ə z i z. Yaman tər tökürük haa... İndi hara?

C a v i d. Teatra... (*Gedirlər, Özdəmir türkü oxuyaraq gəlir.*)

Ö z d ə m i r

Uca dağlar aşdım, ormanlar keçdim,
Gözəllər içində bir gözəl seçdim,
Bən o gündən Yaradana and içdim,
Dünya gözəl olsa, dönməm yarımından...
(Gedər, Cavid və Əziz gələrlər...)

Ə z i z (*dünya müharibəsinə işarə ilə*). Rus ordusu Qaliç və Lvov şəhərlərini almışdır. Avropa fəlakət içindədir... Almaniya Türkiyəni bəlaya salacaq. Türkiyə müharibəyə qoşulsa, səfeh iş görəcək.

C a v i d. O artıq qoşulmuş... Qarsda və Oltuda türklər ermənilər tərəfindən alçaqcasına qətlə yetirilmişlər. Qorxuram ingilis atəşilə yarın, bütün Türkiyəni sarsın yanğın. (*Hiddətli və həyəcanlı*) Ey türk! Bu gün öldür düşməni, bacarığın əgər var, qıvılcım alov olsa, Türkiyə onda yanar!.. (*Bu zaman bir türk zabiti gəlir.*)

T ü r k z a b i t i. Qafqas islam ordusu Kafkasiyaya imdada gəldi...

C a v i d. Türkiyədə vəziyyət?

T ü r k z a b i t i. Pək müdhiş!.. Ruslarla birləşən ermənilər böyük qətlər törədirlər. Çanakkalada ağır döyüşlər gedir...

C a v i d (*düşüncəli*). Bir zaman tarixə hökm edən türklər...

T ü r k z a b i t i. Bu gün ölüm və fəlakət pəncəsində titrəyirlər.

C a v i d

Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,

T ü r k z a b i t i

Kırılırdı bir ölkənin kanatı.

(Pauza)

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.

C a v i d

İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq,
Etmiş, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.
(*Ani düşüncədən sonra kəskin və şiddətli*)

Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..
Gedirlər. Səhnə dəyişir... Bakı böyük rus inqilabı ərəfəsində...
Şəhərdə tətillər davam edir, sinfi mübarizə daha da kəskinləşər.
Bolşeviklər insanları inqilaba, müsavətçilər hürrriyyət və istiqlala
çağırırlar... Sarkis bolşeviklərlə gələr...

S a r k i s. Yaşasın Leninin silahdaşı Şaumyan!..
Hamı tətillə! Bütün hakimiyyət sovetlərə!.. (*Bu zaman
Özdəmir marş söyləyərək, bir neçə müsavətçi ilə gələr...*)

Ö z d ə m i r

Yaş zindanlar yuvamız,
Fəlakət aşınamız,
Ordular yıxan qurşun,
Olmuş bizim qıdamız!

(*Xorla*)

Arxadaş, göz aç, aman!
Qalx ölüm uyqusundan!
Zülmə çox əydin boyun,
Çox əzildin, qalx, oyan!..

S a r k i s (*onlara*). Biz müsavətin hakimiyyətə gəl-
məsinə imkan verməyəcəyik!..

Ö z d ə m i r (*ona*). Bunu zaman göstərir!..
(*Gedirlər, Cavid gəlir...*)

C a v i d (*cahan hərbinə və inqilaba işarə ilə, öz-
özünə*). A-h!.. Cahan bir qətləh olmuş, aman yox zülmü
vəhşətdən. Bütün bəşəriyyət ölümlə pəncələşir. Nədir bu,
qəhrü fəlakət!?. Nədir bu, qəhrü qəla!?. Nədir bu kinü
ədavət!?. Nədir bu dərdü bəla!?. (*Sükut*)

Kürreyi-ərzi qaplamış həyəcan,
Verilir hər dəqiqə bin qurban.
Düşünün, düşünün, bir neçin əcəba?..
Şu qiyamət neçin olur bərpa?..

(*Gedir.*)

Özdəmir bir müsavətçi ilə gələr...

Birinci müsavətçi (*oktyabr çevrilişinə işarə ilə*). Rusiyada böyük və dəhşətli bir inqilab oldu. Çar üsuldarəsi çökdü.

Özdəmir. Ah, nə xoş xəbər?.. Bu gün bizim üçün şərəfli bir bayram!..

Birinci müsavətçi. Zalımlar üçün intiqam günü!..

Özdəmir. İnsanlara hüriyyət!

Birinci müsavətçi. Millətlərə istiqlal!..
(*Onlar gedər-getməz həmin bolşeviklər gələrlər...*)

Sarkis. Yaşasın oktyabr inqilabı! Yaşasın!..

Bolşeviklər. Lenin və Şaumyan dostluğu!..
(*Gedirlər, bu sırada öncə Cavid və Cavad, sonra Rəsulzadə gəlir...*)

Rəsulzadə (*onlara işarə ilə*). Hüriyyət və istiqlal düşüncəmizin iki qoşa qanadını bir yerdə görməkdən şadam... Cümhuriyyətin himninin musiqisini Üzeyir bəy yazacaq, (*Cavidə baxar*) sözlərini isə Cavid əfəndi.

Cavid. Əmin bəy, rica edirəm mənə çətinliyə salma... (*Cavadı göstərərək*) Bu işdə Cavad məndən daha bacarıqlıdır. (*Baxışarlar...*)

Cavad. Əmin bəy, mən hazır... Siz söhbət edin, mən getməliyəm. «Yaşıl qələmlər» məclisində görüşərik. (*Gedir.*)

Rəsulzadə («*Naxçıvan məsələsi*»nə işarə ilə). Xan Xoyski ilə görüşə bildinmi?

Cavid. Görüşdüm...

Rəsulzadə. Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Ayrılmaz hissəsi olaraq da qalacaq.

Cavid. Başqa cür də ola bilməz...

Rəsulzadə. «Açıq söz» qəzetində çap etdirdiyin «Şeyx Sənan» faciəsini oxudum. Çox qiymətli əsərdir...

C a v i d. Sağ ol. (*«Açıq söz» mətbəəsinə işarə ilə*)
Mən sizin mətbəə ilə əməkdaşlığımı davam etdirmək fikrin-
dəyəm.

R ə s u l z a d ə. Cavid əfəndi, biz sənin qulluğunda
həmişə hazırıq...

C a v i d. Allah sizdən razı qalsın. (*Bu sırada həmin
qəzetin müxbiri gələr.*)

M ü x b i r (*Rəsulzadəyə*). İdarəmizə, Cavid əfən-
dinin adına bir teleqram gəlmişdir.

R ə s u l z a d ə (*ona*). Ver sahibinə. (*O, verib gedər.*)

C a v i d (*oxuyar*). «Bu gün səhər atam vəfat etdi.
Əziz.» (*Kədərlə*) Təəssüf!.. Qurbanəli bəy vəfat edib. O, əsl
millət xadimi idi. Sağ əliylə verdiyini sol əli duymazdı...

R ə s u l z a d ə. Allah rəhmət eləsin. Mərhumun ya-
sına bir yerdə gedərik. (*Gedirlər, Sarkis iki silahlı erməni ilə
gəlir...*)

S a r k i s (*onlara*). Şaumyan Lenin yoldaşın
yanından xüsusi tapşırıqla qayıtmışdır. (*Mart qırğınına
işarə ilə*) Fürsəti əldən vermək olmaz... (*Gedirlər, «Səfa»
məktəbinin müəllimi bir şagird ilə gəlir.*)

Ş a g i r d (*mart hadisələrinə işarə ilə*). Müəllim, Ca-
vid əfəndidən nə xəbər? Ermənilər doğrudanmı onu öl-
dürüblər?

M ü ə l l i m. Yox, qızım. O, əsir alınmış, əsirlikdən
azad edildikdən sonra Təbrizə, oradan Naxçıvana
getmişdir.

Ş a g i r d (*sevincək*). Nə yaxşı!.. Deməli, o, təzədən
məktəbimizə dönəcək?.. Bizə «Bahar şəbnəmləri»ndən
şeyrlər söyləyəcək?..

M ü ə l l i m. Bəli, bəli. (*Gedərlər, Cavid Səlimə ilə
gələr.*)

S ə l i m ə. Qardaş, yaşın ötür, evlənmək lazımdır.

C a v i d (*laübalı*). Eh, Səlimə, o qədər iş var ki,
evlənmək heç yada düşmür. Bir də ki, gərək qızı özüm görüb
bəyənəm.

S ə l i m ə. Sənə elə qız seçmişəm ki, görcək vurulacaqsan... (*Gedirlər, Özdəmir həmin müsavətçi ilə gələr.*)

B i r i n c i m ü s a v a t ç ı. Cümhuriyyətimizin başının üstünü qara buludlar almışdır. Çeçerin milli hökumətə nota göndərmişdir.

Ö z d ə m i r (*sinirli*). Ax!.. Rəzil, alçaq!.. Şimal ayısı cildini dəyişər, xislətini dəyişməz!.. (*Gedirlər, Cavid gəlir.*)

C a v i d (*öz-özünə*). Mişkinazı gördüm. Ona bir kö-nüldən min könülə vuruldum. (*Tərəddüd içində*) Fəqət evlə-nim, evlənməyim?.. Bax, sual budur, bu!.. (*Gedir.*)

Səhnə dəyişir... Naxçıvan... Andronikin silahlı dəstələri şəhərə basqın edər, əhali amansızcasına qətlə yetirilər... Bir ana qucağında körpəsi, böyük qorxu və həyəcan içində gələr...

A n a (*tələş içində*). Eyvah!! Bu, nə dəhşət!? Nə vəh-şət!? Ermənilər uşaqları diri-diri yandırdı. Yurdumuzu taladı, dağıtdı... (*Dünya müharibəsinə və erməni vəhşiliyinə işarə ilə*) Cahan qanlı bir kitab əlan, Naxçıvan bir səhifədir ondan... Hardasan, Kalbalı Xan?.. (*Gedər, bu sırada türk ordusunun hücumu başlar, topların gurultusu ətrafa yayılır... Qara Bəkir paşanın komandanlığı altında ordu Naxçıvana daxil olar... Cavid və Qara Bəkir qoşa gələrlər. Əhali onları böyük təntənə ilə qarşılar...*)

C a v i d. Yaşasın xilaskar türk ordusu!

C a m a a t. Yaşasın! Min yaşasın!

C a v i d. Kamal paşanın silahdaşı Qara Bəkir paşaya eşq olsun!

C a m a a t. Eşq olsun! Eşq olsun!

Q a r a B ə k i r. Əziz və möhtərəm arkadaşlar! Naxçıvan türk millətinin Turana açılan şərq qapısıdır. Siz gülürsünüzsə, biz də gülürüz. Siz üzülürsünüzsə, biz də üzülürüz. Yılmaz ordumuz Naxçıvanı düşmanlardan azad etdi. (*Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsinə işarə ilə*) Xocam Cavid əfəndi ingilis hiyləsini və siyasətini həməm anladı... Naxçıvan heç bir zaman Ermənistanla təslim edilməyəcək və verilməyəcək! (*Alqışlar!*)

C a m a a t. Yaşasın Qara Bəkir və Cavid dostluğu və qardaşlığı!..

Q a r a B ə k i r. Yaşasın Aras Türk Cümhuriyyəti!..
(*Alqışlar*) Arkadaşlar! Türkün boynuna zəncir vurulmaz. Türk əsarəti qəbul etməz. Biz vətən yolunda vuruşarız. Hürriyə yaşarız. Hürriyə öləriz. Düşməniyə yenilməriz... Şimdi də (*Cavidə işarə ilə*) Xocamızı dinləyəliz.

C a v i d

Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.
Altay dağı, Məkan çölü, həm də Yasın ovası,
Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın.

(*Sükut*)

Arkadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!
Yatma artıq, yetər... Dəyişdi zaman.
Səni qurtarsa, qurtarar birlik.
Çünki birlikdədir dirilik!..

Vətəndaşlar! Əsarətdə yaşamaq zillətdir. Bir həqiqət bu, əzməyən əzilir!.. (*Gedirlər, Özdəmir həmin müsəvatçı ilə gələr.*)

B i r i n c i m ü s a v a t ç ı . Qızıl ordu Bakıya yaxınlaşır...

Ö z d ə m i r. Ah, nə dəhşət!?

B i r i n c i m ü s a v a t ç ı . Dəhşət və fəlakət!.. (*Bu sırada Sarkis iki silahlı erməni ilə gələr...*)

S a r k i s. Tutun! Güllələyin! Talayın! Dağıdın! Məhv edin!.. Şaumyanın əmrini yerinə yetirin!.. (*Onlara*) Siz isə başınıza çarə qılın.

B i r i n c i m ü s a v a t ç ı (ona). Ax!.. Qaniçən alçaq!!

S a r k i s (onun üstünə cumar...). Kəs səsini, alçaq!.. Qorxunc olar bizimlə güləşmək. Bir çarəniz var – bolşevikləşmək!.. (*Gedirlər.*)

Ö z d ə m i r. Sovet Rusiyası çar Rusiyasından daha qəddar, daha amansız!..

Birinci müsavətçi. Gərək doktor Nərimanov bu işlərə qol qoymayaydı... *(Bu sırada başqa bir müsavətçi gələr...)*

İkinci müsavətçi *(qırmızı ordunun işğalına işarə ilə)*. Sardı bütün ölkəni cinayət! Ah, məhv oldu Cümhuriyyət!..

Birinci müsavətçi. Gəncədə vəziyyət necədir?

İkinci müsavətçi. Üsyan davam edir. Qırmızı ordu böyük itkilər verir... Əmin bəy hardadır?

Birinci müsavətçi. Yeri bilinmir. *(Bu zaman Cavid son dərəcə pərişan və kədərli gələr. «Hürriyyət, ədalət, müsavət» sözləri həkk edilmiş metal tütün qutusundan siqaret çıxarar, yandırır çəkər.)*

Cavid

(böyük təəssüflə)

Bir taqım duyğusuz sönük qüvvətlər,
Şu ölkəyi bir heçliyə sürüklər...

Birinci müsavətçi *(Özdəmirə)*. İştə, Cavid əfəndi.

Özdəmir. O necə də kədərli, pərişan?..

Cavid *(onlara)*. Bu nə halət, nə qiyafət?..

Birinci müsavətçi *(kinayəli)*. İştə bolşeviklərdən bir töhfə...

Cavid

Qardaşlar! Vətəndaşlar!..
Qucaq-qucaq edilən dadlı vədlər pək çox;
Saqın inanma! Yalan... Yox, zəif için haq yox!..

Cahanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir.
Məzlumların nəsibi zillətdir...

Birinci müsavətçi. Cavid əfəndi, Bakıda qalmaq qorxuludur. Bəlkə...

Cavid. Yox, mən öz vətənimdə qalacam. Burada yazıb-yaradacam... *(Onlar gedər, fikirli və qayğılı gəzişər, bu sırada Mişkinaz gələr...)* Nə gec gəlib çıxdın?

M i ş k i n a z (*qırmızı ordunun Cənubi Qafqazı işğalına işarə ilə*). Yollar çox təhlükəlidir... Qatar üç günlük yolu bir həftəyə gəldi.

C a v i d (*ona diqqətlə baxaraq*). Bax, indi əsl qaçqına oxşayırsan...

Ah, səni gördüm də dağıldı huşum,
Vuruldum sana, sanki bir sərxoşum.

M i ş k i n a z. Bən də sənin kibi qərrib bir quşum,

C a v i d. Gəl bana, ey gönlü yaralı qaçqın!..

Böyük məhəbbət və səmimiyyətlə onun başını köksünə sıxar,
saçlarını oxşar...

M i ş k i n a z. Artıq yanındayam, ey könlü pərişanım...

C a v i d. Bilirsən, mən hərdən yazı-pozu ilə məşğul oluram. Gərək mənim ilk oxucum sən olasan.

M i ş k i n a z. Axı, mən savadsızam!..

C a v i d. Sənə yazıb-oxumağa özüm öyrədəcəm. İndi gedək, «Tatarski» küçəsində bir otaq tutmuşam.

M i ş k i n a z. İçində bir şey var?

C a v i d. Heç bir şey yoxdu. Boş ev, boş ocaq, boş bucaq. Ayaq vur toz qopsun. Amma sən çox sıxılma. Dar günün ömrü az olar, cəfası çox... (*Gedirlər.*)

P ə r d ə

İKİNCİ HİSSƏ

Xalq Cümhuriyyəti süqut etmiş, Azərbaycan sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilmiş, ölkədə sovet hakimiyyəti qurulmuş... Ayrı-ayrı bölgələrdə üsyanlar davam edir... Ölkə və xalq gərgin və həyəcanlı günlərini yaşayır... İctimai həyatda kəskin xarakter alan sinfi mübarizə sənət və ədəbiyyata ciddi təsir göstərir. Ədəbiyyatda və ədəbi tənqiddə bolşevik əhval-ruhiyyəsi güclənir. Şair və ədiblər yeni həyat və yeni ədəbiyyat uğrunda sinfi döyüşlərə atılırlar... Bədii ədəbiyyat sahəsində sovet hökuməti və kommunist partiyasının siyasəti drektiv sənəd kimi qəbul edilir və həyata keçirilir... Hüseyn Cavid sovet quruluşunu qəbul etmir, onu de-fakto tanıyır. Sənət və ədəbiyyat məsələlərində özünün ədəbi-estetik prinsiplərinə sadiq qalır...

Süleyman və tənqidçi gəlirlər...

T ə n q i d ç i. Doloy Füzuli və Vaqif!..

S ü l e y m a n. Doloy Cümhuriyyət və müsavət!..

T ə n q i d ç i. Yaşasın!..

S ü l e y m a n. Proletar ədəbiyyatı!.. (*Öncə Cavid və Cavad, sonra Özdəmir gələrlər...*)

T ə n q i d ç i. Doloy Cavid və Cavad!..

C a v i d

(*onlara*)

Bən həzz etməm firqədən, cəmiyyətdən,

Zövq alamam hərbdən, siyasətdən,

Bir şey duymam fəlsəfədən, hikmətdən,

Bənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir.

S ü l e y m a n. Mən isə, Cavid əfəndi, həzz edərim!..

Yeni quruluşu sevərim!..

Yeni həyat başlanarkən üzümüzə gülməyə,

Keçdim artıq gülə-gülə mən ələmdən nəşəyə.

Könlüm gülər, şeirim gülər, el gülər...

Ö z d ə m i r. El gülməz, el ağlar!..

S ü l e y m a n (*sinirli*). El gülər! Sazımdakı tel gülər!

Sən ağlarsan!..

Ö z d ə m i r. Yadında saxla, Süleyman! Qaldıqca

ruslarda diyarım mənim, intiqam alacaq şüarım mənim!..

(*Gedərlər, bu sırada malı-mülkü əlindən alınmış bir Bakı milyonçusu gələr...*)

M i l y o n ç u. Eyvah!.. Bu, nə dəhşət!?. Nə rəzəlat!?.

Malım-mülküm əlimdən alındı. Qızım atəşdə yandı.

Tutuşub yandı bütün süslü saraylar... A-h!.. Nərdə

alaylar!?. Cavad Xanlar, Nuru paşalar?! (*Gedir.*)

Səhnə dəyişir... Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin binası... Cavidin

mənzili... Olduqca sadə və səliqəli. Mənzildə qoz ağacından yapılmış bir

bufet, kitab rəfi, dirsək, əlyazmaları saxlamaq üçün tumba, yazı masası,

sandıq, «Pioner» radiosu, dibçəkdə quşqonmaz... Bufetin üstündə

qəhvə bişirmək üçün qab, araq üçün sürəhi, «Qızılgül» ətir şüşəsi... Yazı

masasının üstündə qələm, mürəkkəb qabı, əlyazmalar, kitablar, güldən.

Güldəndə bir ədəd qızılgül... Mişkinaz gələr, ev işləri ilə məşğul olar...

Cavid gəlir, çəliyini qapının arxasına qoyur...

M i ş k i n a z (*ona*). Maarif müdiri nə dedi?

C a v i d. Dedi ki, molla oğlusan, gərək şəriətdən dərş deyəsən.

M i ş k i n a z. Sən nə dedin?

C a v i d. Dedim ki, mən hara, şəriət müəllimi hara?.. Müdirə sözümlü deyib, seminariyanı tərş etdim.

M i ş k i n a z. Dərş yox, qazanc yox. Boş ev, boş ocaq...

C a v i d. Çox üzölmə. Hər qaranlıq gecənin nurlu bir sabahı var... O qızlara, gələcəyin analarına bir neçə həftə dərş deməyim mənə bəsdir. Mişkinaz, bir xalqın gələcək nəslinin ağıllı-kamallı olması üçün o xalqın savadlı və kamil anaları olmalıdır...

Ana evladını bəslər, böyüdü, r,

M i ş k i n a z. Anasız millət əvət öksüzdür.

C a v i d. Ərtöğröl necədir?

M i ş k i n a z. Zəif və xəstədir.

C a v i d. Ona yaxşı qidalanmaq lazımdır. Bir nəfər tanışıma məktub yazmışam. Görək nə çıxır?.. Vallah mən bir aeroplançı olsaydım, bu xarabadan uçub qaçardım. Fəqət pərvaza nə at var, nə qanad... (*Gedirlər, bu sırada mühacirətdə yaşayan həmin müsavətçi şərqi oxuyaraq gəlir.*)

B i r i n c i m ü s a v a t ç ı

Yad ellərə düşdüm, gəlib-gedən yox,
Yanaram, sızlaram, əlac edən yox,
Uğrunda yandığım nazlı vətən yox,
Dərd aldı sağımı, ölüm solumu.
Namərd urus kəsdi mənim yolumu.

(*Gedir.*)

Səhnə dəyişir... Gecə... Cavid «Peyğəmbər» draması üzərində çalışır... Mələk və Peyğəmbər gələrlər...

«M ə l ə k

Ulu dahi, sən ey böyük rəhbər!
Qalq, oyan!..

P e y ğ ə m b ə r

(*başını qaldırır, heyrat və iztirab ilə*)
Yenə rüyamı gördüyüm, əcəba?

Sən nəsin, söylə?

M ə l ə k

Bən Mələk, sən də bir Peyğəmbər.

P e y ğ ə m b ər

Ah, sən daima gəlir də bana,

Sonra həp göstərirsən istiqna.

M ə l ə k

Bən sənim, sən də bən, şaşırma, əvət...

Baq, şu əngin fəza, şu qutlu dəniz...

Nə qadar xoş, nasıl gözəl, ləkəsiz...

Uçuşur hər tərəfdə yıldızlar...

Rəqs edər sanki nazənin qızlar.

P e y ğ ə m b ər

Şu siyah çarşaf ən böyük əngəl,

Uça bilsəydim iştə ən əvvəl

Onu yırtar da, parçalar da həməni.

Qovuşurdum o Hüsni-Mütləqə bən.

M ə l ə k

Onu dərk eyləmək qolay... Ancaq

Ver içindən gələn sədayə qulaq.

Dinlə, həp kainatı, seyr eylə,

Hər günəş ondan iştə bir şölə...

Hər ufaq zərrə, hər kiçik yapraq

Sana söylər bu Rəmzi pək parlaq.

P e y ğ ə m b ər

Bəni bir kimsə dinləməz, əfsus.

M ə l ə k

Tanrı fərmanıdır bu, get söylə!

(Göyə işarətlə)

Söylə ancaq onun lisanilə.

P e y ğ ə m b ər

Hanki möcüzlə? Bən ki, pək aciz

Bir qulum kimsəsiz, müdafiəsiz.

Bu sırada bir iskelet gah qorxunc və boğuc, gah müstəhzi və soğuc qəhqəhələrlə, topraq rəngində bir ridayə bürünmüş olduğu halda Peyğəmbərin qarşısına çıxar.

İ s k e l e t

Nə qədər şairanə, tatlı xəyal,
Hər çocuqluq, əvət, xəyali-mühal!
Parlayıb durmadıqca əldə silah,
Əzilirsən qanın olur mübah.
Əvət, ancaq qılıcdadır qüvvət!
Bundadır haq, şərəf, hürriyyət!..»

Gedirlər... Cavid düşüncələr içində gəzişər, bu zaman bir komissar gələr.

K o m i s s a r. Cavid əfəndi, biz çapa bir kitab hazırlayırıq. Sizin tərcümeyihalınız lazımdır. (*Mənalı baxışlardır.*)

C a v i d. Yoldaş komissar, siz deyən kimi yazım, yoxsa olduğu kimi?..

K o m i s s a r (*tutular*). Bu nə sözdür, Cavid əfəndi?.. Əlbəttə, olduğu kimi yazın.

C a v i d. Onda müsibətnamə olar.

K o m i s s a r. Elə isə yazmayın... İcrakomun binasında yaşamaq sizin üçün narahatçılıq doğurur. Bəlkə sizə başqa yerdə yaxşı bir mənzil verək?..

C a v i d. İstəmərəz, bura mənim üçün daha münasibdir... (*Gedərlər.*)

Səhnə dəyişir... Şura yazıçılarına məxsus iclas salonu... Rəyasət heyətinin başı üzərində Lenin və Stalinin şəkilləri. Şüarlar və çağırışlar... «Sosializmi istəməyənlərə ölüm, qisas və nifrət! Lenin-Trotski» «Ədəbiyyatımızı bolşevikləşdirək və həqiqi proletar ədəbiyyatı yaradaq! Əli Nazim.» Şair, yazıçı və tənqidçilər gələrlər...

S ü l e y m a n

(*üzünü Cavada və Cavidə tutaraq*).

Hökumət qurdunuz adı «Müsavət»,

Bir qara pərdəyə büründü həyat.

Hanı Xan Xoyski, hanı Nəsim bəy?..

Eşitdim Parijdə və İstanbulda

Satmışlar Bakını, bizdə içində.

(*Alqışlar.*)

N a z i m. Yoldaşlar! Cavid və Cavad ideyaca qurulurlar... Cavid sovet quruluşu ilə açıq mübarizə aparmağın qorxulu olduğunu anlayır. Buna görə də gizli mübarizə aparır... Öz əsərlərində köhnə burjua-mülkədar psixologisini yaşadır. Bu da sovet quruluşu əleyhinə onun apardığı gizli mübarizənin bir formasıdır.

M ə m m ə d k a z ı m (*istehzal*). Çünki o, burjua ədəbi məktəbinin məhsuludur. «İnqilab» və «Yeni həyat» məfhumları onun üçün termin olaraq qalır. (*Gülüş.*)

C ə f ə r. Əcaba, Cavidin hankı əsəri Azərbaycan türk xəlinin, yaşadığı cəmiyyətin hal və keyfiyyətini ifadə edir?..

T ə n q i d ç i. Heç biri!

C ə f ə r. Cavidin əsərləri get-gedə həyatdan uzaqlaşır. Biz onun xəlimizin fəryadları ilə inlədiyini, sevincləri ilə güldüyünü görmüyoruz.

H ə n ə f i. Ancaq möhtərəm əfəndimiz «Peyğəmbər» və «Topal Teymur» yaratmaqla böyük bir qeyrət göstərdi. Bəlkə şindi Çingizi, yarın Lenini dirildəcək?..

M e h d i. Cavid «Topal Teymur» ilə bəşər tarixinin səhifələrini ləkləmiş Teymurləngi ədalət simvolu edir. «Uçurum» faciəsində Sultan Əbdülhəmidə qarşı gənc türklər inqilabından vaz keçir. Nə üçün, əcaba?.. Çünki o, inqilabı sevmir. (*Gülüş.*)

T ə n q i d ç i (*atmaca atar*). Burjua şairi inqilabı necə sevsin!?. (*Qəhqəhə.*)

C a v i d

(*göydən səsi*)

Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir,

Hər səadət ruhu oqşar, pək sönük bir şölədir.

Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp böylədir...

Görmədim, riyadan başqa bir şey görmədim.

M e h d i. Əcaba, Cavid kimdir?.. (*Sükut*) Türk burjuaziyasının bütün ideoloji yoxsulluqlarını özündə daşıyan burjua şairi! Ax, bu burjuaziya?! O nə qədər alçaq bir sınıfdır!.. Cavid romantikası ölümə məhkumdur. O,

bundan uzaqlaşmasa, öz sənətini ölümdən xilas edə bilməyəcək.

Ö z d ə m i r (*kinayəli*). Cənablar, Cavidı anlamaq və dərk etmək üçün sizə bir əsr də kifayət etməz. Cavidı təhlil və tənqid etmək üçün ikinci bir Cavid lazımdır ki, o da bizdə yoxdur.

T ə n q i d ç i (*onun üstünə cumar...*). Ey, köhnə musavatçı! Cavidə az advokatlıq elə!..

C a h a n g i r o v. Cavid milli burjua yazıçısı olaraq, türk teatrosunda romantizmin ağasıdır. «İblis»də bütün varlıq inkar edilir. «Peyğəmbər» və «Topal Teymur»da islamçılıq və türkçülük təbliğ olunur...

T ə n q i d ç i. O, «Topal Teymur»da Teymurun simasında Ağamalıoğlunu, Bayazidin simasında Bünyadzadəni lağa qoyur. Yoldaşlar, bu, yolverilməzdir!

C a h a n g i r o v. Cavid Şura hökumətində Məhəmmədin dinini diriltmək istəyir. Qəbirdən çıxarıb, ona təzə don geydirir və tamaşaçılara bir inqilabçı kimi göstərmək təşəbbüsündə bulunur. (*Gülüş*) O, öz ədəbi fəaliyyətilə ölkəmizin ideoloji və siyasi cəbhəsində davam edən sinfi mübarizəni daha da kəskinləşdirir...

M u s t a f a. Haqlısan. Cavid insan kəllələrindən ehramlar yapan Teymuru idealizə edir... Cavidin də, Cavidin da əsərləri məzmunca Azərbaycan mədəniyyətinin əleyhinədir.

T ə n q i d ç i. Hamımız yaxşı bilirik ki, Azərbaycan burjua ölkəsidir. Biz onu tamamilə dəyişib, sosialist ölkəsinə çevirməliyik!.. (*Alqışlar.*)

S ə m ə d. Biz, yazıçılar, birdəfəlik bilməliyik. Cavid yaradıcılığı bizim xalqın tarixi və taleyi ilə bağlı deyil. Bu, onun üçün ciddi bir nöqsandır, özü də tarixi nöqsandır.

T ə n q i d ç i. Yoldaşlar! Cavid əsərlərində təsvir etdiyi hadisələrin şah damarını tuta bilmir. Buna görə də onun pyesləri Topal Teymur kimi axsaqdır. (*Gülüş*) Onun əsərlərində sosializm epoxasının tip və qəhrəmanları yoxdur...

C a v i d (*sinirli*). Sizin epoxanın daimi qəhrəmanları varmı? (*Sükut*) Yoxdur. Onlar hər gün dəyişir, bir cilddən başqa cildə girirlər... (*Salonda canlanma və gülüş... Onlar gedərlər, Cavad və Müşfiq qalar. Onların arxasında*)

«Ölkədə tərək oldu sənət, sənətkar,
Heyhat! Bundan böyük fəlakətmi var?..»

(*Sükut*)

Rəqsi təlim ediyor axsaqlar,
Əzəmət düşkünüdür alçaqlar.
Zevqə səfillər bol-bol,
Sadədil, hissə uyan abdallar
Hər siyasi kəsib at nallar...

Gedirlər, bu zaman dindar bir qadın gələr...

Q a d ı n

(*mədəni inqilaba... işarə ilə*)

A-h! Birdən-birə çarşaflar atıldı,
Artıq nə həya qaldı, nə ismət?
Bir bax!.. Gör nə rəzalət?!
Hər gün bir oyun, bir yeni fitnə,
Bibiheybət məscidilə işin nə!?

(*Gedir.*)

Səhnə dəyişir... Cavidin mənzili... Mişkinaz kitab oxuyar...
Cavid gələr, çəliyini qapının arxasına qoyar...

M i ş k i n a z. Yenə qanın qaradır.

C a v i d (*sinirli*). Necə də qara olmasın!?

M i ş k i n a z. Hardan gəliрсən?

C a v i d. «Şeyx Sənan»ın məşqindən. Aktyor «Şeyx, Zəhra səni vidaya gəlmişdi» sözlərini kədərlə deməli idi. Çünki Zəhra onu böyük, ulvi məhəbbətlə sevir. Ancaq o, həmin sözləri elə bir ahənglə söylədi ki, guya yüngül əxlaqlı bir qız Sənanı vidaya gəlmişdi. Mişkinaz, sözün deyilişində, ahəngində nə qədər mənə var?.. Aktyor bunu bilməlidir. Obrazın daxili aləmini duymalıdır. İntonasiyanı doğrudüzgün ifadə etməlidir. Bir sözlə, aktyor psixoloq olmalıdır. Abbas Mirzənin tayı yoxdur. Sənət feyzindən məhrum olanlar onu idrakdan acizdirlər. Sənətkarın böyüklüyü

yaşadığı mühitin mədəniyyətilə ölçülür... Ah, təbiət böyük istedadlar yaratmaqda nə qədər də xəsislik edir?..

M i ş k i n a z (*dirsəkdə oturur, yarıcıddi-yarızarafat*). Sənə qarşı ki, xəsislik etməyib?..

C a v i d (*eyni tərzdə*). Edə də bilməzdi... (*Gülüş*) Nə isə. (*Bir əlyazmasına nəzər salar...*) Sənətkar gərək kürreyi-ərz kimi dayanmadan çalışsın, yazıb-yaratsın. Dramaturq əsəri gərək yığcam yazsın. Onun əsəri gərək mənalı və məzmunlu olsun. Mənasız çoxdandırsa, mənalı az yaxşıdır. (*Həmin əlyazmanı cırıb atar*) Teatr sənətinin böyük hikmətinə o dramaturq yiyələnə bilir ki, o, insanı, onun daxili aləmini yaxşı bilir. Üstəlik yaratdığı obrazlara uyğun keyfiyyətlər, xasiyyətlər və daxili aləm verir... Dramaturqun bir çətin işi də var. Gərək rejissorlar və aktyorlar onun yaratdığı əsəri duysunlar. Vay o əsərin halına ki, rejissor onu dramaturq kimi duymur. Vay o dramaturqun halına ki, yaratdığı surətlərə uydurma rənglər vurur...

M i ş k i n a z. Sən ki vurmursan. Tarixi və tarixi şəxsiyyətləri bir alim kimi öyrənirsən. Yaratdığın tarixi obrazlarla üzbuüz oturub danışırısan... Əsərlərinin üzünü dönə-dönə köçürürsən. Köçürdükcə də nə qədər böyük dəyişikliklər edirsən?..

C a v i d. Mənim əzizim, başqa cür də ola bilməz!..

M i ş k i n a z. «Əziz» dedin Əziz yadıma düşdü. Onunla sözün çəp gələndə, İlahi, necə də qəzəbləndin? Üç gün bizimlə danışmadın.

C a v i d (*tənqidçilərə işarə ilə*). O da o azğınlarla uymuşdu... Vaxt gələr o, səhvini başa düşər. Sənətkar gərək öz şərəfini özü qorusun. Əsərlərilə vətənə, millətə, bəşəriyyətə, dünyanı sevənlərə xidmət etsin. İndi yeni quruluş haqqında çox yazırlar... Zaman gələcək həmin yazılarla əl silinəcək.

M i ş k i n a z (*dirsəkdən qalxar*). Uşaqlar bir azdan gələcək. Mən gedim qazanlarımı asım. (*Gedər, Cavid «Topal Teymur» əsərini alar, vərəqlər...*)

C a v i d (öz-özünə). Ah, Teymur, Teymur... (*Bu sırada Əmir Teymur gələr...*)

T e y m u r. Şair yenə düşünüyor?

C a v i d. Bahadır Teymuru. Onun şərəfli tarixini, vəhşət və dəhşətlərini.

T e y m u r. Teymurun tarixini düşünmək və yazmaq şərəfidir.

C a v i d. Bəncə, işvəkar bir qaşın çatılması Teymur qılıcının çəkilməsindən daha mənalı, daha kəskindir. Eşq və gözəllik tarixini yazan şairlər isə Xaqandan daha yüksəkdir.

T e y m u r (*istehzalı gülüş*). Biz hər b və dəhşət qalibi. (*Şairlərə işarə ilə*) Siz eşq və məhəbbət məğlubi.

C a v i d. Fəqət bizim bu məğlubiyyətimiz, sizin o qalibiyyətinizdən daha üstün, daha şərəfli... (*İradəsiz*) Ah!.. Nə xoşdur ədəbi sülh olsa, bəşəriyyət fəlakətdən qurtulsa.

T e y m u r. Bəxtiyar şair! Səni sərməst edən tatlı xəyallar... Əbədi sülh ümidi haqqı boğar. Haq, vətən, zövqü səadət həp qılıc kölgəsi altında. Əvət qılıca söykənməyən millət əsarətə məhkumdur. İştə Azərbaycan!.. O yabançılara kölgə olmaqdan pək zövq alır. Xarici təsirlərə daha çabuc qapılır. İştə tarix!.. (*Sükut*) Əfsus. Əfsus ki, insan adını daşıyan ikiayaqlı həşərat pək qaba, pək səfil bir şey. Sənin kibi dəyərlı simaların qədr və qiyməti bilinsəydi, onlar soldakı sıfır qadar mənasız qalardılar. Sən yaltaqlar və riyakarlar ölkəsində, karlar və korlar məmləkətində parlayan bir günəşsən!.. Şurasız bir məmləkətdə yaşayırsan. Şurasız bir məmləkət isə cahil şəxsə bənzər ki, söylədiyi sözlər, tutduğu işlər həp nədamət və fəlakət doğurar...

C a v i d. İndi hara?

T e y m u r. Yıldırımın üzərinə.

C a v i d. O, sənin qan qardaşın, can qardaşın.

T e y m u r. Əvət. Fəqət qardaş yarası daha acı, daha qorxunc olur... (*Gedir.*)

C a v i d (*onun arxasınca*). Məhəbbət!.. Məhəbbət!.. Bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəb-

bətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən sultan qafasından daha şərəfli... *(Fikirli və qayğılı gəzişir, bu sırada həmin məktəbli qız yoldaşları ilə gəlir...)*

Q ı z (*«Qoca bir türkün vəsiyyəti» şeirinə işarə ilə*).
Baba, biz sizin dərslidəki şeirinizi oxuduq, çox xoş olduq.
Bizə ötənlərdən, bitənlərdən bir söz söylərmisiniz?

C a v i d (*gözləri gülər, onlara maraqla baxar*). İlahi!
Nə gülümsər üzlər?.. Nə munis gözlər?.. Dinləyin, yavrularım.

Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.
«Altay» dağı, «Makan» çölü, həm də «Yasın» ovası,
Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın...

(Alqışlar.)

O ğ l a n. Baba, ardını mən söyləyimmimi?

C a v i d. Söylə, arslan yavrum, söylə.

O ğ l a n.

Südü təmiz əsl oğul bilməzmi ki, əcdadı,
Nasıl doğub yaşamışlar, nə ərlilər etmişlər?..
Bilməli ki, tez məhv edər zaman nankor evladı,
Öz nəslini unutanlar çoxdan sönüb getmişlər...

(Alqışlar.)

Cavid, onların əhatəsində, gedirlər... Şura yazıcıları və tənqidçiləri gəlirlər...

N a z i m. Yoldaşlar! Biz ədəbiyyatımızı bolşevikləşdirmək və yeni proletar ədəbiyyatı yaratmaq üçün yazıcılara əməli yollar göstərməliyik... Cavid və Cavad ədəbiyyatı və ədəbi zümrəsi yeni ədəbiyyat yarada bilməz... *(Cavid gəlir.)*

S ü l e y m a n. Mən bir inqilab şairi kimi, ədəbi döyüşlər və zəfərlər şairi kimi, üzümü Cavidə tutub deyirəm!
Cavid əfəndi!

Bəsdir bu qədər incəbelli Afətləri saydın!
Onlar səni pək aldadyor, gün kimi aydın.
Bax gör nə tələb etmədə səndən yeni dünya.
İlhamını al kəndi mühitindən, amandır.
Şərqlə ölkəsinin qəndili sönmüş, onu yandır.

(*Alqışlar.*)

C a v i d (*kənara*). Səndəmi, ah, səndəmi güldün banna, Tanrı cəhənnəmdə verər yer sana.

C ə f ə r... Yek kəlmə! Cavidin əsərlərində tamaşaçılar səhnədəki həyatla yaşamayırlar. Onun pyesləri onlarda lazımi bədii həyəcan vücuda gətirmiyor.

C a h a n g i r o v. «Peyğəmbər» mütrəcə əsərdir... Cavid Məhəmmədi diriltməklə islam aləmində lüter rolunu oynamaq istəyir.

N a z i m. Cavid idealist romantizmin bataqlığında çabalayır... Cavad «Ay» və «Göygöl» şeirlərində müsavata göz yaş axıdır. Onlar nasionalist və idealist əsərlərilə oxucuların beynini zəhərləyirlər... (*Səmədə baxar...*)

S ə m ə d

Mən nə Cavidəm, nə də Cavadam,
Onlara düşmənəm, onalara yadam!..
Axsadığım günlər oldusa,
Mən yıxılmadım.
Tarixə «Bolşevik» yazılsın adım!..

(*Alqışlar.*)

S ü l e y m a n. Doloy bitərəf şair!.. Doloy bitərəf şeir!.. (*Cavidə işarə ilə*) Doloy bitərəf xırda burjua şairi!..

C a v i d. Ay canım, «xırda burjua şairi» kimdir? (*Sükut*) Qolundan salladığı səbətdə beş-on yumurta, üç-dörd yoluq toyuq-cücə satan. Mən onların şairi olarammı?.. (*Sükut*) Həqiqəti məndən soruşsaydınız, xalqıma, vətənimə, bəşəriyyətə xidmət etdiyimi, xeyirxah insanların şairi olduğumu deyərdim.

T ə n q i d ç i (*rişxəndlə*). Ey mələklər və iblislər xanəndəsi, söylədiklərin gəlişi gözəl sözlərdir...

N a z i m. Cavidin «İblis»i mütərəddid və müxtəlif tiplərin məcmuudur. Burada hər şey inkar edilir. Əsəri başa düşmək olmur, çünki orada heç bir fikir yoxdur.

C a v i d. Mən baş üçün yazıram, boş üçün yox!..

M e h d i. Birdəfəlik bilmək lazımdır. Cavid türk burjuaziyasının mənəvi yoxsulluğunun daşıyıcısıdır, vəssalam!..

S ə m ə d. Düzdür! Cavid inqilab epoxasının sənətkarı deyildir. O, öz əsərlərlə sosializmin progressinə xidmət etmir.

C a v i d (*sinirli*). Mənim qələmim qırmızı yazmaz!..

H ə n ə f i... Cavidin dil və üslubuna gəlincə, deməliyəm ki, onun dili müstəsna, zəif və narın bir dildir. Şair və ədiblərimiz üçün örnək ola bilər.

C ə f ə r. Zətən bir millət için dili onun şairləri yaradırlar. Caviddə almas kimi saf və parlak bir lisan vardır...

N a z i m. Cavidə bəraət qazandırmaq lazım deyil... O, ilhamını yeni quruluşdan yox, (*«Peyğəmbər»ə və «Topal Teymur»a işarə ilə*) Ərəbistan çöllərindən, əski türk istilalarından alır. «Sənət sənət üçündür» tərəfdarıdır.

C a v i d. Mən sənətdən aldığım zövqü heç bir şeydən almıram.

T ə n q i d ç i (*istehzalı*). Zato, Tenin və Friçenin əsərlərindən alırsan... Kontrevolyusion Müşfiqi öz təsirin altında saxlayırsan.

C a v i d. Müşfiq şeirimizin odu, alovudur. (*Onlara*) Siz şeir yazırsınız, Müşfiq isə şairdir... (*Salonda canlanma...*)

T ə n q i d ç i. Kor atın kor nalbəndi olar...

S ə m ə d. Cavid əfəndi, olmazmı bir qədər sadə yazasınız? Sosializm proqresinə xidmət edəsiniz?..

C a v i d. Komsomol, mənim göstəriş, qanun və fərmanla əsər yazmaq fikrim yoxdur. Heç bir tənqidçi də məni öz mövqeyimdən döndərə bilməz. Şairin siyasətlə nə işi? O öz sənətilə məşğul olmalıdır. Bədii ədəbiyyat sinfi mübarizə və siyasətdən uzaq olmalıdır. Ədəbi əsərdə bədiiyyəti siyasi aktuallığa qurban vermək olmaz!.. O ki qaldı sadə yazmağa, siz sadə yazın. Mənim öz yolum, öz ədəbi təhsil və tərbiyəm var.

T ə n q i d ç i (*qızğın*). Cavid əfəndi, bizə moizə oxuma!.. Sən «Sənət sənət üçündür» təliminin təsiri altındasan. (*«Peyğəmbər»ə işarə ilə*) Bizi Məkkəyə, Mədinəyə çəkirsən. Bizim Məkkəmiz də, Mədinəmiz də Moskvadır. Dinimiz,

imnamız marksizm, Quranımız isə Marksın və Leninin əsərləridir. (*Alqışlar*) Yoldaşlar! Görün o nə yazır?

«Bir çox aləmnüma xəyanətkar,
Dini-islamə rixnə salmışlar...»

Əcaba, o kimi nəzərdə tutur?.. (*Sükut*) Əlbəttə, bizi!.. Mirzəbalanın və Cabbarlının əsərləri oxucuları aldatmaqda müsavətçilərə necə böyük yardımçı oldusa, Cavidin və Cavadın əsərləri də sinfi düşmənlərimizin baş qaldırmasına o dərəcədə yardımçıdır.

C a v i d (*sinirli*). Cahilləşmiş beyinlər!.. (*Onlar gedərlər, Cavad və Müşfiq qalar. Onların arxasınca.*)

Nə əcəyib sürü, yahu, bunlar,
Öndə rəhbərlik edər meymunlar.
Cühələ elm, fəzilət satıyor,
Sizi həp aldadıyor, aldadıyor.
Kəndi əxlaqı sönükkən həpsi,
Yeltənir verməyə əxlaq dərsi...

Gedirlər, bu sırada mühacirətdə yaşayan həmin müsavətçi bir əksinqilabçı ilə gələr...

Ə k s i n q i l a b ç ı. İnqilab atəşilə ürküşdük. Heyhat! Dərbədər düşdük... (*Bolşeviklərə işarə ilə*) Ax!.. O azğın canavarlar!..

B i r i n c i m ü s a v a t ç ı. Bizi vətənə həsrət qoydular. «Ah, vətən!! Vətən! deyərək hər diyara səs sallam!..»

Ə k s i n q i l a b ç ı. Gecələr doğulduğum evi rüyada görürəm... (*Hiddət və qəzəblə*) Bolşeviklərə nifrət edirəm!.. (*Sükut*) Əmin bəy haradadır?

B i r i n c i m ü s a v a t ç ı. İstanbulda... (*Gedirlər.*) Səhnə dəyişir... Cavidin mənzili... Mişkinaz Cavidin əlyazmasını oxuyar... O, qoltuğunda bir neçə kitab gələr...

M i ş k i n a z. O kitabları mənim üçün gətirmisən?

C a v i d. Yox, özüm üçün. Xəyyam haqqında bir pyes yazmaq istəyirəm.

M i ş k i n a z. Uğurlar. Amma unutma, axşam qonaq gedəcəyik.

C a v i d. Tez gedib tez də qaydarıq... Hədiyyənin üstünə qızılgül ətri qoyarsan.

M i ş k i n a z. Qoymuşam.

C a v i d. Elə isə sən öz işinlə məğul ol, mən də bir az cızma-qara edim. (*Mişkinaz kitab oxuyar, oturub gərgin işlər, hərdən dodaqaltı danışar... Birdən gözü Berlindən gətirdiyi «Moser» qol saatına sataşar...*) Baho!! Gör nə qədər yubanmışıq!? Mişkinaz, axı, məni niyə işdən ayırmadın?..

M i ş k i n a z. Çünki bu, insafsızlıq olardı.

C a v i d. Sən mənə yaxşı dərs verdin. Sənin ipinlə quyuya düşmək olmaz. Sabahdan zəngli bir saat alacam. Onu özüm quracam. O insafsız işin lap şıdacağı yerində zəng çalacaq. Bizi qonaqlığa yubanmağa qoymayacaq... (*Bu sırada həmin gənclər gələrlər, Mişkinaz gedər, onlara*) Uşaqlar, xeyir ola? Sizi nəyə qonaq edim?

Q ı z. Baba, şeirə. Biz sizin şeirlərinizi çox sevirik. Oxuyuruq və böyük zövq alırıq. Öz dilinizdən eşitməkdən daha xoş olarıq.

C a v i d. Mənim balalarım, şeiri şair yazar, artist oxuyar. Sizin sözünüzdən çıxmaq isə qəbahət olar...

Öylə bir əsr içindəyəm ki, cihan
Zülmü vəhşətlə qavrulub yanıyır.
Yüz çevirmiş də Tanrıdan insan,
Küfrü haq, cəhli mərifət sanıyır.
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı,
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız.
Başcıdır xalqa bir yığın canı,
Hər münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız!..

(*Alqışlar.*)

Q ı z. Baba, təşəkkür edirik... (*Bu sırada bir tələbə gələr, onlar gedərlər...*)

C a v i d (*ona*). Ay oğul, mən səni dərslərimdə çox qəmgin görürəm. De görüm nə olub?

T ə l ə b ə. Anam kənddə yaşayır. Xəstə və kimsəsizdi. Təhsilimi yarımçıq qoyub, kəndə qayıtmaq istəyirəm...

C a v i d. Yox, bala, belə iş tutma. Bizə savadlı aktyorlar lazımdır. Bir orada gözlə. *(Bir kitab alar, arasına yüz rubl qoyar. Sonra kiçik bir məktub yazar, kitabın arasına qoyub ona verər)* Al, bu kitabı oxuyarsan... *(Gedər.)*

T ə l ə b ə *(kitabı açar, arasında pul və məktub görər, oxuyar).* «Pulu anana göndər, təhsilinə davam et». *(Gedər, Cavid və Müşfiq gələrlər...)*

M ü ş f i q *(qeyriiradi).* Ah, içimdə dəmirləşən sosializm!.. Məni gəmirən sosializm!..

A-h!.. Nələr çəkmədi sevdalı başım?!

Əriyr siniflər qavğasında yaşım...

C a v i d. Darıxma, bu da bir cərəyandı ötüb keçər!..

M ü ş f i q. Ustad, vallah bu tənqidlərdən, tənələrdən, təhqirlərdən bezmişəm. Nazim və Mehdi mənə kəlməbaşı «cığırdaş» deyir, Süleyman və Səməd mənə kəc baxırlar... Şeirə, sənətə hörmət qoymurlar. *(Qollarını geniş açarıq, alovlu)* Mən şeir üfüqlərində gərilən qanadam, Rüstəmi də, Səmədi də yarışa çağırıram.

C a v i d. İki nəcib heyvanın yemini bölə bilməyənlər allahlıq iddiasındadırlar. Bir də görürsən ki, bir «tənqidçi» durdu və moizəyə başladı: «Cavidin filan əsərində sinfi münasibətlərin tənəsübü pozulub. Nə bilim nə?..» O hərifin özünə bələd olsan, görürsən ki, əlifi beydən seçə bilmir... *(Gülüş)* «Şairə ilhamdan maya gərəkdir.»

M ü ş f i q

Hər yerindən duran «şairəm» deyir,

Adamın üzündə həya gərəkdir...

C a v i d. Firdovsi və Xəyyamdan etdiyini tərcümələr xoşuma gəldi, istəyirəm kitablarımın redaktoru sən olasan.

M ü ş f i q *(təəccüblü).* Cavid əfəndi, mən hara, sizin əsərlərinizin redaktoru olmaq hara!?

C a v i d. Hər halda fikirlşərsən... *(Gedirlər.)*

Cavidin mənzili... Mişkinaz gələr, «Səyavuş» faciəsinin əlyazmasını alıb oxuyar... Cavid gələr...

C a v i d. Nə oxuyursan?

M i ş k i n a z. «Səyavuş»un əlyazmasını.

C a v i d. Mən onu nəsrə yazmışam. Nəzmə çək-məliyəm. Mənə bir fincan tünd qəhvə. (*Mişkinaz gedər, otu-rar, sənət aləminə qər q olar, faciəni nəzmə çəkər... O, sakitcə bir fincan qəhvə gətirər, stolun üstünə qoyar, özü bir kənara çəkilib kitab oxuyar. Hərdən onun yaradıcılıq halları keçirməsini izlər... Yorular, ayağa qalxar, gözü fincana sataşar...*) Baho!.. Qəhvəni içməmişəm ki?..

M i ş k i n a z. Bəyəm birinci dəfədir?..

C a v i d. Mişkinaz, dram sənəti mürəkkəb sənətdir. Dram əsərini tamaşaya qoymaq isə daha mürəkkəbdir... Teatr sənətinə xidmət edən hər bir kəs hörmət və məhəbbətə layiqdir. Ancaq bir məsələ məni çox düşündürür. (*Bu sırada Hidayət zadə gələr...*)

M i ş k i n a z. O nədir elə?

C a v i d. «Böyük» və «kiçik» sənətkar məsələsi. Bö-yük sənətkarlar ümumi məhəbbət və qayğı görürlər. Kiçiklər isə görmürlər. Ancaq səhnədən uzaqlaşmışlar...

H i d a y ə t z a d ə. Cavid əfəndi, söz ki, «böyük» və «kiçik» sənətkarlardan düşdü, dərdim təzələndi. Axı, Arif surəti məni heç açmır.

C a v i d (*marəqlə*). Nə üçün?!

H i d a y ə t z a d ə. Ona görə ki, mən səhnədə öncə böyük aktyor oluram. Sonra qardaş qatilinə çevrilərək kiçi-lirəm.

C a v i d (*qəhqəhə*). İsmayıl, ayın yarısında Ay böyük, yarısında kiçik olur. Ayın böyük, yaxud kiçik olmasından o zərər çəkmir. Göydə üzür ki, üzür. Sən də eləcə. Səhnədə nə qədər böyüyürsən böyü, kiçilirsən kiçil, sənət aləmində o Ay kimi üzəcəksən ki, üzəcəksən. (*Gülüş*) Eşitmişəm Şakrodan da narazısan. Özün bilirsən ki, mən sifariş ilə əsər yazmıram. Kiminsə arzusu ilə əsərlərimdə düzəişlər etmirəm. Amma təklifin ağılıma batır. Şakroya bir mahnı yazaram. İndi gedək teatrda «Səyavuş»un məşqinə baxaq. (*Gedirlər, həmin gənclər gəlirlər...*)

Q ı z (*sevinclə*). Uşaqlar, bu gün əsl teatr bayramıdır. Gedək «Səyavuş» tamaşasına baxaq.

O ğ l a n. Xəbərin var?.. Teatr atlı polis dəstələri ilə mühasirəyə alınıb.

Q ı z. Onlar asayiş qorumaq üçün çağrılıb... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Tağıyev teatrı... Cavid Mişkinazla gələr, müəllif lojasında oturlarlar... «Səyavuş» tamaşası başlanar-başlanmaz Mir Cəfər Bağırov gələr, onun üçün ayrılmış yerdə oturar...

«Keykavus» sarayında son dərəcə parlaq bir salon... Səyavuş və Südabə gəlirlər.

S ü d a b ə

(*Keykavus sarayına işarə ilə*)

Orda bütün gözlər səni süzərkən,
Qısqaqnağa başlayorum bən həməən.
Qəlbim çırpınıyor dodaqlarımda,
Gəl öpəyim səni...

(*öpərək başını onun köksünə dayar*)

Məni bağışla.

S ə y a v u ş

(*Geri çəkilir*)

Burax!..

S ü d a b ə

Çəkinmə, ah, dur.

Ah, nə məğrur!

Gözəlliyə qarşı kordur gözlərin?!

Bax, eyi bax!..

(*Sinəsini açar*)

S ə y a v u ş

Əvət, gözəl hər yerin

Lakin əfsus bənım gözlərimdə çirkin.

S ü d a b ə

Təhqir etsən belə buraxmam səni.

(*Sarılar*)

S ə y a v u ş

(*İtələyir*)

Çəkil, ehtirasın qara yelkəni!

Sən nəsin? Bir heç, bir şərəfsiz xırsız!

Vəhşi Suriyanın uğursuz qızı!

S ü d a b ə

(*İncə ipək kömləyini yırtıb paralar, köksü tamamilə
dışarı çıxar*)

Gözəlliyyə qarşı kordur gözlərin?!
(*Çulğınca bir ahəng ilə bağırir*)
Sən xainsən, əvət duyğusuz xain!
Ax, yetirin, bəni məhv etdi xain!..

S ə y a v u ş

Əgər cahandakı bütün kinlər, fitnələr,
Bütün ehtiraslar olsa həp gəbə
Bir afət doğardı, o da Südəbə!»

Salonu gurultulu alqışlar bürüyər... Cavid ayaq üstə aktyor və tamaşaçılara minnətdarlığımı bildirər... Gedərlər, öncə şair, yazıçı və tənqidçilər, sonra Cavid, Cavad və Müşfiq gələrlər...

N a z i m. Yoldaşlar! Biz sağ uklona qarşı mübarizəmizi gücləndirməliyik... Sənət və ədəbiyyat məsələlərini marksizm və materializm nöqtəyi-nəzərindən öyrənməliyik.

M e h d i (*atmaca atar*). Cavid Marksı sevmir. O, estetizmə qapılır.

M u s t a f a. «Ədəbiyyat başqa, siyasət başqa, təbliğat daha başqadır» deyir. Ciddi siyasi və ideoloji səhvlərə yol verir.

C a v i d. Mən sənət və ədəbiyyat məsələlərində güzəştə getməmişəm və getmək fikrim də yoxdur. Düşünürəm ki, xırda hisslər ədəbiyyat üçün mövzu ola bilməz. Sənətin yaxasını üçüncü dərəcəli məsələlərdən qurtarmaq lazımdır...

T ə n q i d ç i. Yoldaşlar, Cavidin burjua ədəbi mövqeyi bizə çoxdan məlumdur...

M u s t a f a... Ölkəmizdə kollektivləşmə gedir. Qolçomaqlar bir sinif kimi ləğv edilir. Traktorlar tarlalarımıza səs salıb. Amma biz Cavidin şeirlərindən traktor səsi eşitmirik.

C a v i d. Yoldaş Quliyev, siz haçan kabinetinizdə başınızın üstündə bir traktor şəkli assanız, o zaman mənim

şeyirlərimdən də traktor səsi eşidərsiniz!.. (*Salonda canlanma...*)

M ə m m ə d k a z ı m. Yoldaş Cavid, qabaqdan Okt-yabr və Aprel inqilablarının ildönümü gəlir. Bayramlara aid nə yazacaqsınız?

C a v i d. Mən hələ bu haqda düşünməmişəm!..

M u s t a f a. Yoldaşlar! Biz yeni proletar ədəbiyyatı yaradırıq... Buna görə də bizə burjua tarı və sazı, sufi əruzü və muğamatı lazım deyil.

T ə n q i d ç i. Yoldaş Quliyev haqlıdır. Biz tarla və sufi əruzü ilə inqilabi coşğunluğumuzu ifadə edə bilmərik. (*Alqışlar.*)

S ü l e y m a n

Kəs səsinə, ötmə tar!
Ötmə dur, ötmə tar,
İstəməyir səni proletar...
İstəməyir proletar
Səndə çalınsın «Qatar»!..
(*Alqışlar.*)

M ü ş f i q (*kənara*). «Nə əcəyib sürü, yahu, bunlar?!» (*Onlara*) Mən isə əksinə deyirəm:

- Oxu tar! Oxu tar!
Mən səndə
İstədiyim havanı çala bilərəm.
Mən səndən bu günün zövqünü
Ala bilərəm...

T ə n q i d ç i (*sinirli*). Sus!.. Kontrevolyusioner!.. Bandit!..

M u s t a f a. Mən Cavidə Almaniya göndərdim. O, getdi, oradan bizə nə gətirsə yaxşıdır?

T ə n q i d ç i. «Dəli knyaz»ı. (*Gülüş.*)

C a v i d (*Mustafaya*). Mən getdim qayıtdım. Onları göndərsəydiniz, qayıtmazdılar!.. (*Salonda canlanma...*)

T ə n q i d ç i. Mən, bir tənqidçi kimi, Cavidin və Cabbarının üzünə deyirəm. Onların qadın qəhrəmanları səhnədə fahişəlik edirlər... Sədabə kommunistləri şəhvətə

həvəsləndirir. (*Pauza*) Sevil də eləcə. Anton Berlində Jasmenlə öpüşür. Əcaba, kommunist də öpüşərmimi?.. (*Gülüş*) Təklif edirəm, Cavidin əsərləri repertuardan çıxarılsın!

C a v i d. Bir tənqid ki, məhəbbət və səmimiyyətdən uzaq, yalan və lovğalanma nəticəsi olaraq yürüdülürsə, əvvəla yürüməz. Yürüsə belə, səbatsız olur, çapuq yürülür. Tarixi-ədəbiyyat ki, tənqidçilərin ən qüdrətli, ən nüfuzlusudur, o, əsla qərəz-mərəz bilməyərək, hər kəsin haqqını vaxtında kəndinə verir və verə bilir...

T ə n q i d ç i. Cavid əfəndi, sovet tənqidçilərinə böhtan atma!..

S ə m ə d. Cavid osmanlı türklərinin dilini ədəbiyyatımıza gətirir. O, Azərbaycan xalqını kiçik, məhdud bir xalq sayır. Çünki burjuaziya Türkiyəsinə arxalanır; romantikasını oradan alır. Biz, Azərbaycan xalqının oğulları bu təsirə qarşı mübarizə etmişik, edirik və edəcəyik!.. (*Alqışlar.*)

N a z i m. Biz formaca milli, məzmunca sosialist ədəbiyyatı yaratdıgımız halda...

Ö z d ə m i r. Siz şəkilcə də, məzmunca da rus ədəbiyyatı yaradırsınız!..

N a z i m (*davam edər*). Cavid və Cavad formaca da, məzmunca da müsəvat ədəbiyyatı yaradırlar.

C a v i d

(*qeybdən səsi*)

Bir yığın kılavuzluq yاپaraq,
Göstərir zülməti aydın, parlaq.
Hər gülən üzdə ölüm, qan görürəm,
Pək yaxın dostları düşman görürəm.
Yurdu sarmış qabalıq, yaltaqlıq,
Yüksəliş varsa, səbəb alçaqlıq!..

M e h d i. Cəfər, nə üçün susursan?

C ə f ə r. Cavid «Mən sifariş ilə əsər yazmıyorum» deyir. Mənə sifərişi isə kəndi mühitimiz, böyük quruluşumuz verir... Açıq deməliyəm. Onun yaradıcılıq metodu səhvdir. («*Peyğəmbər*»ə *işarə ilə*) O, Məhəmmədi

səhnəyə çıxarır, onun kobud-qaba diliylə dediyi sözləri modernizə edir.

M ü ş f i q. Siz Cavid əfəndinin almas kimi parlaq sənətinə...

T ə n q i d ç i. Sən sus! Kontrrevolyusioner! Bandit!.. O, ilhamını bizim quruluşdan deyil, Hamid, Tələt və Ənvərlərin türkçülük məfkurəsindən alır...

Ö z d ə m i r (*sinirli*). Siz bu gün bizə gülməkdə ikən, var yarın sizin üçün başqa düyün... Vaxt gələr, övladlarınız sizin yerinizə xəcalət çəkərlər, tər tökərlər. Qəzet və jurnallarda çap etdirdiyiniz biabırçı məqalələrinizin altındakı imzalarınızı pozarlar. Ən dürlü mükafatınız lənət və nifrət olar. Fələyin yıxdığı ev dikələr. Fəqət sizin yıxdığınız evlər dikəlməz. (*Daha kəskin, daha sinirli*) Tfu!.. Sizin varlığınıza da! Tfu!.. Sizin yoxluğunuza da!.. (*Salonu tərk edər, salonda canlanma...*)

T ə n q i d ç i (*onun arxasınca*). Get, əclaf! Repressiyaya az qalıb...

M e h d i... İstedadına və ədəbi çəkisinə baxmayaraq, Cavid inqilab epoxasının sənətkarı deyil. Osmanlı təsirindədir. Onun təfəkkür sistemində Azərbaycan varlığını ifadə edəcək ünsür yoxdur. Əski Cavid yaradıcılığı onu ədəbiyyat və əbədiyyət məzarına aparır.

C a v i d. Kimin tutduğu yol onu hara aparırsa, bunu tarix göstərəcək?..

S ə m ə d

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?..
(*Cavidi göstərər*)

Böyük bir şairin yazdığı dastan,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan.

C a v i d. Komsomol, səninki də Rusiyadan gəlir...

T ə n q i d ç i. Yoldaşlar, hər şey aydındır... Cavid nə bizi, nə də sovet Rusiyasını qəbul edir. Lenin-Stalin qurtuluşuna əyilmir.

C a v i d. Cavid sınaq, əyilməz!

T ə n q i d ç i (*mənalı*). Biz səni əyərək, Cavid əfəndi!.. «Sosializmi istəməyənlərə ölüm, qisas və nifrət!» (*Onlar gedərlər, Cavad və Müşfiq qalarlar.*)

C a v i d (*Lenin və Stalinin şəklinə baxaraq, istehzal*). Qurduğunuz quruluş və hökumət bumu?.. (*Sükut*)

Yetər, çıldırdınız «hökumət» deyə,
Evləri yıxdınız «ədalət» deyə.
«Qanun» deyə doğruluqdan caydınız,
Xalqın namusunu heçə saydınız.
Deyin, öyündüyünüz «ədalət» bumu?..
«Hökumət» dediyiniz rəzalət bumu?..

(*Gedirlər.*)

Mir Cəfər Bağırovun kabineti... O, əlində məktub gələr...

B a ğ ı r o v (*oxuyar*). «Möhtərəm Mir Cəfər Bağırov yoldaş! Son zamanlarda mənə və yazılarıma qarşı istər mənəvi, istər maddi cəhətdən qaba və soyuq bir keçimsizlik var. Bu da yalnız tək-tək şəxslərin kaprizindən irəli gəlməkdədir. Cəsarət olsa da, fikrinizi bu nöqtəyə cəlb etməklə, 30 ildən artıq əmək sərf edən xəstə və yorğun bir yazıçının halını düşünməyinizi rica edərim...» (*Telefonun dəstəyini qaldırır*) Yoldaş Rəhmanov, Hüseyn Cavid Mərkəzi Komitəyə dəvət edin. Axundovla birlikdə onun şikayətini dinləyin və Mərkəzi Komitəyə məlumat verin. (*Dəstəyi yerinə qoyar, fikirli var-gəl edər, bu zaman Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin yüksək rütbəli zabiti gələr...*)

M a r k a r y a n (*ona*). Mir Cəfər Abbasoviç, həbs edilənlərin siyahısı hazırdır.

B a ğ ı r o v (*siyahını alar, nəzərdən keçirər, öz-özünə*). Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq... (*Bu zaman Cavidin qeybdən səsi eşidilir.*)

C a v i d

Bir əbnayi-bəşərdən birinə qəsd etsə,
Qəsdə ancaq bir evi məhv, pərişan eylər.
Bəncə, ən kamili-qatil bu siyasilərdir
Ki, bir imza ilə minbir evi viran eylər.

B a ğ ı r o v (*mənalı*). Cavid (*Sükut*), Hüseyn Cavid... Moskvaya o qədər donos yazdılar ki...

M a r k a r y a n. Bu donosu da Səməd yazıb. (Əlindəki ərizəni ona verir.)

B a ğ ı r o v (*alır, oxuyur, mənalı*). Talıblını güdaza vermək istəyir?.. (*Gedirlər, Savid və Mişkinaz gəlirlər.*)

C a v i d (*ehtirasla, «Koroğlu» operasına işarə ilə*). Üzeyir bəy musiqi aləmində böyük inqilab etmişdir. Milli folklor əsasında valehedici bir opera yaratmışdır. Əhsən, Üzeyir bəyə!..

M i ş k i n a z. Bəs sənin «Koroğlu» kinossenarin?..

C a v i d. Onu bitirib kinostudiyaya təhvil vermişəm. Avansına sənə bir cüt birilyant sırğa alacam.

M i ş k i n a z. Lazım deyil. Mənim sənin kimi, Ərtoğrul və Turan kimi birilyantlarım var.

C a v i d. Turan haradadır?

M i ş k i n a z. Dərsdə.

C a v i d. Ərtoğrul?

M i ş k i n a z. İnstitutda. Neynirsən?

C a v i d. Bilirsən, gözlərim çox zəifləmişdir. Bir kitab gətirmişəm. İstəyirdim onlar oxusun, mən qulaq asım.

M i ş k i n a z. Narahat olma. Özüm oxuyaram.

C a v i d. Hələlik qalsın, bir qədər dincəlim... (*Bu zaman Abbas Mirzə və Hidayətzadə mübahisə edərək gəlirlər. Mişkinaz gedər.*)

A b b a s M i r z ə. Salam, ustad! Gərək bizi ədalətlə mühakimə edəsən. («*Səyavuş*» *tamaşasına işarə ilə*) İşimiz yaman çətinə düşüb.

H i d a y ə t z a d ə (*Abbas Mirzəyə işarə ilə*). Cavid əfəndi, vallah bir də görəcəksiniz ki, mən Səyavuşu Gərşivəzdən əvvəl vurub öldürmüşəm!..

C a v i d (*tutular...*). Yox, yox, belə demə. Dost yarası ağır olar. (*Sükut*) Dost yarası sağalmaz. Bir deyin görüm, axı nə olub?

A b b a s M i r z ə. Cavidcan, mən Səyavuşu düşündüyüm kimi yaratmaq istəyirəm, İsmayıl isə...

C a v i d. Mübahisənizi gedib teatrda həll edərik... Bilirsiniz, mən ikinizin də xatirini çox istəyirəm. (*Abbasa işarə ilə*) Səni və Mərziyə xanımı isə böyük sənət kəhkəşanında sayrısan ulduzlar sayıram.

A b b a s M i r z ə (*yarıciddi-yarızarafat*). Cavidcan, hərdən bizə yaman sataşırsan ha!..

C a v i d. Abbas, səhvin var. Göydə göy, yerdə yer ulduzları, sənət ulduzları olur.

H i d a y ə t z a d ə. Cavid əfəndi, mənəcə, gərək aktyor səhnədə yansın. Orada kül olub sənətkar ömrünü başa vursun.

C a v i d. Sənət qurban tələb edir... Aktyor orta səviyyədə qala bilməz. Teatr mədəniyyətinə xidmət edən hər kəs hörmət və diqqətə layiqdir. Sənətkar sənət məsələlərində güzəştə getməməlidir... Görün məndən nə tələb edirlər? (*İstehzalı*) «Şeyx Sənan» faciə kimi deyil, komediya kimi oynanmalıdır.» (*Gülüş*) Ay canım, faciə faciədir, komediya komediya. Onları başa sala bilmirəm ki, bilmirəm!

A b b a s M i r z ə. Başa düşürlər ki, başa salasan?.. (*Gülüş.*)

C a v i d. İndi gedək teatra, mübahisənizi yerindəcə həll edək. (*Gedirlər, Özdəmir gəlir...*)

Ö z d ə m i r (*bir sərsəm və sərxoş kimi*). Eyvah!! «Çilgün bəşər İblis ilə həmrəh!..» Sardı bütün ölkəyi cinayət, ah, məhv oldu insaniyyət. Hər yerdə keçmişə atəş, bu günə alqış. Sosializmə çağırış. Ah!.. Dəhşət! İrəlidə qətli-am. İştə fəlakət!.. (*Gedir...*)

Səhnə dəyişir... Ulduzlu bir gecə... Cavidin mənzili... O, çıraq işığında oturub «Xəyyam» draması üzərində işlər... Bəzən sinirli, dalğın, bəzən narahat və həyəcanlı görünür. Xəyyamın uzaqdan səsi eşidilir.

X ə y y a m

(*alayıcı səslə*)

Vurub piyaləmi devirdin, Allah!..

Eşqimi matəmə çevirdin, Allah!..

C a v i d

(öz-özünə)

İştə Xəyyam! O böyük sənətkar!..
Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
Açdı irfan ilə bambaşqa cihan...

(Xəyyam gəlir, ona)

Şanlı Xəyyam, nə baş vermiş?

X ə y y a m

Nə Vəfa qaldı, nə Sevda, nə Səfa.
Söndülər həpsi keçən zəlzələdən.
Bir qalan mən, o kiçik qafilərən.

C a v i d

Ah, kor olsun Fələyin gözləri, kor!..

X ə y y a m

Fələyin yazdığını mən poza bilsəydim, həməni
Onu arzumla, məramımla yazardım təzədən.

C a v i d

Şimdi başqa Fələklər və İblislər peyda,
Onlar köhnə Fələk və İblislərdən daha hüveyda...

(Əzançının səsi eşidilir.)

Ə z a n ç ı

Allahu əkbər... Allahu əkbər...
Əşhədü ənna la ilahə illa Allah...

X ə y y a m

(alayıcı bir səslə)

İştə bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,
O sağır göy, əcaba kimsəyə vermişmi cavab?..

C a v i d

Həp qaranlıqdır, əvət, sirri-həyat.
Qoca Xalq də qaranlıq, heyhat!..

X ə y y a m

Əvət...

C a v i d

Şanlı Xəyyamın halı, ətvalı?

X ə y y a m

Sorma, hiç sorma...
Uğrayan olmadı bir kimsə bana,

Uyudum çox gecələr acqarına.
Sən necə?

C a v i d

Könlümün başqa bir öksüzlüyü var,
Çırpınan ruhumu bir şölə yaxar...

X ə y y a m

Neçin, əcaba?..
Sən ki bir şairsən pək rəna,
O da bir faidə verməzmi sana?

C a v i d

(köks ötürür)

Şairmi? Saqın, duyduğum ilhamə uyan yox,
Şeirimdəki əsrarı duyan yox...
Yox oxşayacaq ruhumu bir nuri-səadət,
İzlər bizi hər dürlü fəlakət!..

X ə y y a m

(mənalı)

Şairlər, ah, zavallı şairlər...

C a v i d

Əsrinin öksüzüdür dahilər.

X ə y y a m

Şair!
Səadət axtarma, həyat bir andır,
Hər toz Gəmişid şahdan, Keydən nişandır,
Ömrün mahiyyəti, dünyanın halı,
Röyadır, xəyaldır, ahdır, yalandır...

(Gedirlər.)

Mühacirətdə yaşayan əski Bakı milyonçusu və müsavətçi
gəlirlər.

M i l y o n ç u

Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş,
Ah, ölüm, ən böyük səadət imiş!..

M ü s a v a t ç ı *(ona)*. Dünən şanlı xanədanlara
malik ikən...

M i l y o n ç u. Bugün əl açıb dilənirəm mən.

M ü s a v a t ç ı . Nə bəla varsa, ruslardan bulduq, nə rəzalət desən, düşər olduq. (Bu zaman Sarkis gəlir.)

S a r k i s

(*milyonçuya*)

Yetişir!.. Sızlama, abdal, başiboş,

Zarımaqdana, gəbərmək daha xoş!..

M i l y o n ç u (*qəzəbli*). Ax, rəzil! Əlimdə olsaydı sərvətim, varım, səni bir göz qırpımında boğardım!..

S a r k i s (*müsavatçıya, rişxəndlə*). Gəncə üsyançısına bax?!.

M ü s a v a t ç ı . Sus, alçaq!

S a r k i s (*gedə-gedə*). Gəbərin! Öləm! Qürbət, səfalət və rəzalət nədir, bilin!

M ü s a v a t ç ı . Ax, erməni körəyi!.. (*Ardınca yüyürür.*)

M i l y o n ç u . Əski milyonçuya bir yardım. Dilənçi milyonçuya bir kömək... (*Təkrar edərək gədir.*)

P ə r d ə

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

1937-ci il... Stalinin rəhbərliyi, Sovet Sosialist Respublikaları Daxili İşlər komissarı, Dövlət Təhlükəsizliyi Baş Komissarı Nikolay Yejovun əmri ilə Sovet İttifaqında, o cümlədən Azərbaycanda repressiyalar başlanar...

Pərdə açılar-açılmaz Xalq Daxili İşlər Komissarlığının əməkdaşları öncə Cavadi, sonra Cavid, daha sonra Müşfiqi gətirirlər...

C a v a d

Of!.. Bu qaranlıq gecə nə qədər sürdü?..

Bu sönük ulduzlar məni aldadır.

Yetiş fəryadıma, ey Dan Ulduzu!..

C a v i d

Kəssə hər kim tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur yer üzünü.

M ü ş f i q

Azadlıq hər kəsin əzəl naxışdır.
Məhkum bir millətdən qatır yaxşıdır.

(Aparılırlar.)

Şura Yazıçıları İttifaqının məsul işçiləri, şair, yazıçı və tənqidçilər gəlirlər...

S ə m ə d. Yoldaşlar! Biz ciddi səhvlərə yol vermişik. İttifaqa qəbul zamanı siyasi korluq göstərmişik. Bolşevik sayıqlığımızı itirmişik. Sıralarımıza dostu da, düşməni də qəbul etmişik...

Ş a i r. Düz deyirsiniz!.. Biz İttifaqımızda şəxsiyyəti və yaradıcılığı bizə çoxdan bəlli olan Cavad, Cavid, Müşfiq, Seyid Hüseyn... kimi millətçi-müsavətçılara yer vermişik...

T ə n q i d ç i. Sıralarımızı əclaf xalq düşmənləri ilə zibilləmişik. Əli Nazim, Ruhulla, Cavad, Cavid, Müşfiq kimi xalq düşmənləri, trotskist-müsavətçilər bizim quruluşumuza qarşı çıxan sinfi düşmənlərimizdir. Onlar ölümə məhkumdurlar...

Y a z ı ç ı. Nizamnaməmiz təhrif edilmişdir... İttifaqımıza Cavad kimi müsavətçilər, Cavid kimi pantürkistlər, Müşfiq kimi kontrevolyusionerlər, oğru və banditlər, Salman Mümtaz kimi möhtəkirlər soxulmuşlar...

T ə n q i d ç i. Yoldaşlar! Biz xalq düşmanlarına qarşı qəddar və amansız olmalıyıq! İttifaqa soxulmuş faşizm agentlərini, türk şipionlarını, nasionalist-uklonistləri ifşa etməliyik. Onları sıralarımızdan xaric etməliyik.

S ə m ə d. Kim bu təkliflə razıdırsa, əlini qaldırsın. *(Sükut)* Hamı. Qərar yekdilliklə qəbul olunur!.. *(Gedirlər.)*

Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin daxili həbsxanası... Cavid qara kostyumda, sol döşündə 1113 məhbus nişanı gətirilir...

M ü s t ə n t i q *(ona bir kağız uzadır)*. Tanış olun. Bu sizin həbsiniz barəsində Sumbatovun imzaladığı qərardır. *(Cavid alar, oxuyar, qeydlə imzalayar.)*

C a v i d. Mən bu kağız parçası ilə tanış olduğuma qol çəkirəm.

M ü s t ə n t i q. *(Sinirli)* Bu kağız parçası deyil, rəsmi sənəddir.

C a v i d. Mənim üçün kağız parçasıdır...

M ü s t ə n t i q. Bizə məlumdur ki, siz gizli əksinqilabi-millətçi təşkilatın üzvüsünüz.

C a v i d. Mən heç bir zaman heç bir gizli əksinqilabi təşkilatın üzvü olmamışam. Olmayan şeyin nəyini boynuma almalıyam?..

M ü s t ə n t i q. «Yaşıl qələmlər» Cəmiyyətinin ki, üzvü olmusunuz.

C a v i d. Olmuşam...

M ü s t ə n t i q. Elə isə köhnə müsavətçilardan kimi tanıyırsınız?

C a v i d. Tanıyırdım... İndi onların müsavətçi olub-olmamalarını deyə bilmərəm.

M ü s t ə n t i q. Siz inadkarlıq edirsiniz. Özünüzün əksinqilabçı, müsavətçi və pantürkist olduğunuzu danırırsınız.

C a v i d. Mən, Hüseyin Cavid, bu böhtanı qəti rədd edirəm!.. (*Müstəntiqin işarəsi ilə bir şahid gətirilir.*)

M ü s t ə n t i q (*ona*). Verdiyiniz ifadəni təsdiq edirsinizmi?

B i r i n c i ş a h i d. Təsdiq edirəm. Mən Ruhulla Axundovun göstərişi ilə əksinqilabi təşkilatın üzvü olan Cavidlə əlaqə yaratdım. Onu müsavətçi və millətçi kimi tanıyıram. Cavid hələ rəhmətlik Nikolayın vaxtında türk şipionu idi.

M ü s t ə n t i q (*Cavidə*). Buna sözünüz?

C a v i d. Mən nə edim ki, o, kökündən yalan danışır?

M ü s t ə n t i q. Siz cinayətdən yaxa qurtarmağa çalışırsınız. Sizin «Qurtuluş» jurnalı və müsavətin lideri Rəsulzadə ilə əlaqə və tanışlığınız olub... Berlinə nə üçün getmişdiniz?

C a v i d. Məni ora müalicə olunmaq üçün Mustafa Quliyev göndərmişdi.

M ü s t ə n t i q. Orada müsavətçilərlə və gizli polislə əlaqəyə girmisiniz.

C a v i d. Yalan və böhtandır!.. (*Müstəntiq şahidə baxar...*)

B i r i n c i ş a h i d. Mən sizin dediklərinizi təsdiq edirəm... Cavid mənim yanımda bolşevik firqəsini və sovet hökumətini söyürdü. Öz pantürkist və panislamist əsərlərlə türk gənclərinin beynini zəhərləyirdi. Müşfiqi və Səmədi öz millətçi təsiri altında saxlayırdı.

M ü s t ə n t i q. Buna sözünüz?

C a v i d. Mən həmin böhtanı da rədd edirəm! Bir doğru həqiqət varsa, mənim dediklərimdir.

M ü s t ə n t i q (*zindan gözətçisinə*). Karsərə! (*Şahidə işarə ilə*) O isə üç sutka «stoyka» vəziyyətində saxlanılsın!.. (*Gedirlər, Mişkinaz gəlir...*)

M i ş k i n a z (*məlul-müşkül, öz-özünə*). Görəsən, Şaiq nə deyəcək?.. Axı, o, həmişə «Cavid üçün canımdan keçərəm» deyirdi. (*Bu sırada qapı möhkəm döyülür. Qorxu və təlaş içində*) Başıma xeyir!.. Deyəsən bizi də aparmağa gəldilər... (*Qorxa-qorxa*) Kimdir?

S ə s. Azərnəşrdənəm. (*O, qapını açar*) Cavidin nəşriyyata iki min manat borcu var. Onu qaytarmalısınız.

M i ş k i n a z (*müsadirə edilmiş mənzilə işarə ilə*). Baxın, görün evdə nə varsa, aparın.

O. Gedək nəşriyyata... (*Gedirlər.*)

Həmin həbsxana... Birinci şahid tanınmaz hala salınaraq gətirilər...

M ü s t ə n t i q (*ona*). Ağlın başına gəldi?

B i r i n c i ş a h i d. Gəldi... Boynuma alıram ki, yalan ifadə vermişəm. Cavidə böhtan atmışam. Sizi aldatmışam.

M ü s t ə n t i q (*qabağına bir kağız qoyar*). Elə isə bura imza at. (*Şahid kağıza imza atar, gözətçiyə*) Güllələnsin! (*Gedirlər, Mişkinaz və Turan gəlirlər.*)

T u r a n. Ana, baba haçan gələcək?

M i ş k i n a z. Qızım, baba gəlməyəcək... Bu gündən sən də qəm yükünü çiyninə qoy... Divarı nəm yıxar, bizi də

qəm yıxacaq. (*Bu sırada Ərtoğrol gələr, Şaiqə işarə ilə*) O nə dedi?

Ərtoğrol. Ana, sorma, heç sorma!..

Mişkinaz. Can, bala!.. Baba demişkən, hər günəşə vardım ləkəli gördüm.

Ərtoğrol. Hər vicdana girdim, kölgəli gördüm.

Turan. Parlaq imanları şübhəli gördüm.

Mişkinaz. Mənim balalarım, özünüzü toplayın. Çəkiləsi dərd, üzüləsi günlər hələ qabaqdadır... (*Bu sırada qapı şiddətlə döyülər...*)

Turan (*anasına qısılar*). Ana, deyəsən bizi də aparmağa gəldilər!?

Mişkinaz. Kimdir?

Kişi. Mənəm. Baksovetdənəm. (*O, qapını açır, cırcır səslə*). Evi təhvil verib, başqa yerə köçməlisiniz.

Mişkinaz. Ancaq münasib yer olsun.

Kişi (*istehzal*). Xalq düşməninin arvadı kurort istəyir. (*Gülüş.*)

Ərtoğrol (*ona*). Yetər təhqir, rişxənd! (*Gedirlər, bu sırada güllələnməyə aparılan Özdəmir gətirilər...*)

Özdəmir. Yaş zindanlar yuvamız, fəlakət aşınamız...

Nəzarətçi. Sus, köhnə müsəvatçi!..

Özdəmir. Mən sussam da, həqiqət susmaz... (*Aparılar, güllə səsi eşidilər... Turan şərqi oxuyaraq gəlir.*)

Turan

Bir gülən yox şu qayğılı dünyada,
Çoxlar nakam ölər, irməz murada.
Kimsəni görmürəm zövqü səfada.
Hər tərəf məzarlıq, hər yer qəmxana,
Açılmadan solmuş çiçəkli dağlar.
Bülbül ağlar, sünbül ağlar, gül ağlar...

(*Gedir.*)

Həmin həbsxana... Gecənin yarısı... Cavid dindirilməyə gətirilər...

Müstəntiq. İranda və Türkiyədə olmusunuz?

C a v i d. Olmuşam. Mən təhsilimi artırmaq üçün həmin ölkələrə getmişdim...

M ü s t ə n t i q. İranda və Türkiyədə pantürkist və panislamistlərlə əlaqəniz?

C a v i d. Mənim heç bir panturkistlə və panislamistlə əlaqəm olmamışdır.

M ü s t ə n t i q. Bəs İsmayıl Hikmət, Xəlil Fikrət?..

C a v i d. Mən onlarla hərdən Yazıçılar İttifaqının təşkil etdiyi tədbirlərdə görüşürdüm.

M ü s t ə n t i q. Gəncədə və Tiflisdə gizli çar polisi ilə əlaqələriniz olubmu?

C a v i d. Gizli əlaqəm olmayıb. Ancaq şəxsiyyətimi və siyasi baxışlarımı müəyyənləşdirmək üçün polis idarəsinə çağırılmışam...

M ü s t ə n t i q. Siz hər vəclə antisovetçi, burjua-millətçi və pantürkist olduğunuzu danırırsınız, istintaqı əsl həqiqətdən yayındırırsınız.

C a v i d. Mən, mənə qarşı irəli sürülən bütün ittihamları rədd edirəm!.. (*Kənara*) Başı-qulağı üç qara qəpiyə dəyməyənlərin qarşısında dayanıb, təhqirli sözlər eşitmək, anlamaz qarşısında susmaq... Ah, bundan da böyük cəza ola bilərmi?..

M ü s t ə n t i q (*işarəsilə ikinci şahid gətirilər, ona, istehzalı*). Bu əfəndini tanıyırsan?

İ k i n c i ş a h i d. Tanıyıram. O, əsl pantürkist, millətçi-müsavətçidir. Daima mənim yanımda antisovet fikirlər söyləyərdi.

M ü s t ə n t i q. Məsələn.

İ k i n c i ş a h i d. Məsələn, deyərdi ki, qızıl ordu Azərbaycanı işğal etmişdi. Azərbaycan xalqı Rusiyanın əsarəti altındadır. Biz Ermənistandakı, Gürcüstandakı və Dağıstandakı torpaqlarımızı geri alıb, müstəqil dövlət qurmalıyıq...

M ü s t ə n t i q. Buna nə sözlünüz?

C a v i d. Onun sözlərində həqiqət var. Amma mən heç bir əsərimdə bu haqda yazmamışam.

İ k i n c i ş a h i d (*müstəntiqə*). O, yalan deyir! (*Cavidə*) «Uçurum»u, «Topal Teymur»u mən yazmışam?.. (*Sü-kut*) Cavid, səni Azərbaycanda qəbul etmədilər. Çünki sən mövzularını yeni quruluşdan yox, İrandan və Turandan alırdın. Əsərlərində türkçülük və islamçılıq ideyalarını təbliğ edirdin...

M ü s t ə n t i q. Buna sözünüz?

C a v i d (*müstəntiqə*). Mən nə edim ki, o yalan danışır. Bir həqiqət varsa, mənim dediklərimdir... (*Şahidə*) Şair də satqın olarmı?.. (Pauza) Şair də şairə böhtan atarmı?..

M ü s t ə n t i q (*gözətçiyə, Cavidə işarə ilə*). Onu təkadamlıq kameraya! (*O aparılar, şahidə*). Səni isə sərxoş Yemelyanov və Markaryanın öhdəsinə buraxacam... (*Gedirlər, Mişkinaz bir gəlinlə gələr...*)

M i ş k i n a z. Allah bunların cəzasını versin! Nalımız-mıxımız töküldü... Bizi yağı görsə, yazığı gələr.

G ə l i n. Sən ərinin yerini bilirsən?

M i ş k i n a z. Bilirəm.

G ə l i n. Xoşbəxt adamsan. Mən bilmirəm. Məni burdan ora, ordan bura göndərirlər.

M i ş k i n a z. Bəlkə Keşlədədir?

G ə l i n. Bilmirəm. (*Gedirlər, müstəntiq və zindan rəisi gəlir.*)

R ə i s. Hüseyin Cavidin boynuna bir şey qoya bildinizmi?

M ü s t ə n t i q. Xeyr. Böyük cəsarət və inadkarlıq göstərdi. İradəsini qıra bilmədik...

R ə i s. Haqqında yalan ifadə verənlər?..

M ü s t ə n t i q. Güllələndi... (*Gedirlər.*)

Keşlə həbsxanası... Məhbus Cavid gətirilər, bir oturaqda oturdular... Mişkinaz əlində bağlama, Ərtoğrul və Turan ilə gələr...

M i ş k i n a z (*heyran və təəccüblə*). İlahi!.. Burada nə qədər məhbus var!?. İynə atsan yerə düşməz!..

T u r a n. Ana, baba hanı?.. *(Onlar bir-birlərini axtarırlar. Cavid onları görünə ayağa qalxar. Öncə üçünü də birdən, sonra uşaqları ayrılıqda qucaqlar, kövrərlər.)*

M i ş k i n a z *(Cavidə işarə ilə, kənara).* Allah-Al-lah!.. Bu nə halət!?. Nə qiyafət!?. İzlər bizi hər dürlü fəlakət!..

C a v i d. İki ildir sizi görmürəm. Ah, bilsəniz sizin üçün necə darıxmışam?.. *(Uşaqlara böyük həsrətlə baxar, Mişkinazı sol, uşaqları sağ tərəfində oturdu, qollarını boynuna dolar... Yapma bir təbəssümlə)* Sizi gördüm, özümü-sözümü untdum.

M i ş k i n a z. Gözlüyün hanı?

C a v i d. İtirmişəm. *(Baxışarlar...)*

M i ş k i n a z *(böyük təəssüflə).* Bu kirli zindanlar yerin deyildi.

C a v i d. Ancaq oldu. Qələmli əlimə zəncir vuruldu.

M i ş k i n a z. Şairin qoluna zəncir vurulurmu?.. *(sükut, pıçiltı ilə).* Sənə iki yüz manat pul gətirmişəm. *(Pulu nəzarətçidən gizli onun ovcuna basar.)*

C a v i d. Nəyimə lazımdır? Görən kimi tutub alacaqlar.

M i ş k i n a z. Çalış görməsinlər.

C a v i d. Onların gözündən şey yayındırmaq olur?..

M i ş k i n a z. Allah yaxşını yaman kimi qələmə verənlərin cəzasını versin.

C a v i d. Verəcək... Onlar bu ağır itkilərdən sonra xalqa, ailələrə sağalmaz yaralar qoyub gedəcəklər... *(Sükut)* Məni bir neçə dəfə məhkəmə etdilər. Ancaq ləkəli, zərərli bir şey tapmadılar. Sözü çox, vaxt az. *(Sükut)* Burada «xain» adlandırılıb ərinə dönük çıxanları, əyri yola düşənləri, ərindən boşananları eşitdim... Əsl sədaqət ağır gündə bilinər. Şükür ki, o adlar üstümüzdə yoxdur. Mən şad gedirəm...

M i ş k i n a z. Bütün dünya ləkəli olsa belə, sənin arvadının ismətindən bir şey əksilməz.

C a v i d. Sağ ol. Var ol. *(Bu zaman zindan rəisinin səsi eşidilər.)*

R ə i s. Vaxt qurtardı!..

M i ş k i n a z. Vay!.. Nə tez!?

C a v i d *(səyriyən dodaqlarını tez-tez sümürərək).*
Söz qəvinindir!.. *(Öncə üçünü də birdən, sonra hər birini ayrılıqda qucaqlar, bir qolunu oğlunun, bir qolunu qızının və arvadının boynuna salar, Ərtoğrola)* Ana və bacını sənə tapşırıram. Mərd olun. Mərd ölün. Mərdlik, namərdlik, kişilik, nakişilik hamısı bu ağır günlərdə bilinəcək. Vaxt gələcək vətənə, xalqa xeyir vermiş, fəqət vaxtından qabaq itirilmiş günahsız, ləkəsiz zavallılar üçün nə qədər təəssüf ediləcək?.. *(Qızını bağrına basar...)* Nənəsimi amanat qoyub gedirəm. *(Sükut)* Kaş bu ayrılıq olmayaydı... *(Aparılar.)*

T u r a n *(arxasınca).* Baba!..

C a v i d

(qeybdən, alayıcı bir səslə, Mişkinaza işarə ilə).

Çıx bulutlardan, ey nazlı mələyim,

Gəl ovut ruhumu, ey şən çiçəyim.

Mənim dünyada yalnız təsəllim,

Gözəlim, həp sənsin.

M i ş k i n a z

(eyni tərzdə...)

Qarşımda diz çöksə bütün yer üzü,

Yenə Cavidimdə könlümün gözü.

(Daha sinirli, daha həyəcanlı.) Gəl, Cavidim, gəl, köksümü yar, parçala! Bəlkə ruhum işgəncədən qurtula!.. *(Gedirlər, bu sırada Süleyman, Səməd və tənqidçi gəlirlər.)*

T ə n q i d ç i. Nəhayət ki Cavidə əydik! Sibirə göndərdik!..

S ü l e y m a n. Bu gün-sabah qırxını verərik...

S ə m ə d

(Cavidə işarə ilə...)

Sən ey böyük günlərin adına böhtan atan,

Vətəninə, xalqına qarşı çıxan şarlatan!

Adına millətçilər dedi: «Böyük sənətkar»,
Gəlin düz araşdıraq, sənin sənətinmi var?..
O murdar arzuların torpaqlara gömüldü,
Sənin yaratdıqların özündən əvvəl öldü!..
Gedirlər... Mişkinaz göz yaşları içində oğlu və qızı ilə gələr.

M i ş k i n a z

Düşündüm ki, bitər hicran dəmləri,
Doğar günəş, susdurar matəmləri.
Heyhat! Ortalığı zülmətlər aldı,
Tale məni Caviddən ayrı saldı.

*(Birdən gözü Cavidin üz dəsmalına və köynəyinə sataşar.
Böyük təəssüf və həyəcanla)* Vay!.. Üz dəsmalı, köynəyi
yaddan çıxıb qalıb!.. Çaşasan, məni çaşdıran...

Ə r t o ğ r o l. Ana, bəlkə mən aparıb verim?

M i ş k i n a z. Yox, oğlum, özüm aparacam...
(Gedir.)

Ə r t o ğ r o l *(sinirli, bacısına).* Məhv edən məhv
olur bir gün, əlbət!..

T u r a n *(köks ötürər).* Yazıq baba... *(Gedərlər.)*

Keşlə həbsxanası... Dustaqlar sürgünə yola salınarlar...
Mişkinaz əlində kiçik bağlama gələr...

M i ş k i n a z *(tanış qadına).* Bacı, dünən yadımdan
çıxıb bəzi şeyləri verməmişəm. Mənə kömək et.

X a d i m ə. Bilirsən, hər görüş istəyəyə görüş
vermirlər. Gözlə. *(Gedir, bir qədər sonra Cavid nəzarətçinin
nəzarəti altında gətirilər...)*

C a v i d *(arvadını görüncə).* Ah, nə yaxşı!

M i ş k i n a z. Görünür, bu da Allahdandır.
Yadımdan çıxan şeyləri gətirmişəm.

C a v i d. Evdə əsərlərimdən nə qalıb?

M i ş k i n a z. Bütövü qalmayıb. Bəzilərindən
parçalar qalıb.

C a v i d. Altı-yeddi hazır dram əsərim var idi. Bəs o
ümumi dəftər?

M i ş k i n a z. O da qalmamış. *(Kənara)* Vay! Dilim
yansın! Görək belə deməyədim.

C a v i d (*qaşlarını bir-birinə sıxar, dodaqları səyriyər...*). Mən elə bilirdim ki, «Çingiz», «Atilla», «Telli saz»... evdə qalıb. (*Sükut*) Mənə dedilər ki, nigaran olma. Geri dönəndə əsərlərini özünə qaytaracağım. Ancaq deyilənlərə inanmaq olarmı?.. (*Sükut*) Ah, nə qədər deyiləsi sözlərim, görüləsi işlərim var idi...

M i ş k i n a z (*sinirli*). Bu nəzarətçi də başımızın üstündə tikan kolu kimi bitib!

C a v i d. Bu da onun vəzifəsidir. Məhbus nəzarətsiz və cəzasız olmaz... Burada elə təhqirli sözlər eşidirsən ki, dözmək mümkün deyil.

M i ş k i n a z. Qayıdandan sonra acıları unudarsan.

C a v i d. Zavallı yavrum, unudulmaz acıları unutmaq mı olar?.. (*Sükut*) Burada bizə «xain» deyirlər.

M i ş k i n a z. Əsl xainlər yaxşını «pis» adlandırıb məhv edənlərdir...

C a v i d. Əvvəl-axır ölümdü. Mərd ölmək namərd yaşamaqdan yaxşıdır. Ancaq nələr olub, nələr olur?.. Bunlar olduğu kimi bu bədbəxt xalqa çatacaqmı?.. (*Sükut*) Hə, yaxşı yadıma düşdü. «Çingiz»in əslini, yaxud qaralmasını tapsan. Orada Ozanın bir türküsü var. Onu oxu, həmin səhifəni məhv et.

M i ş k i n a z. Nə üçün?!

C a v i d (*dərindən köks ötürər*). Çünki orada Ərtoğrulun və Turanın qismətini yazmışam... (*Sükut*) Düzü, heç evlənmək də istəmirdim. Ancaq səndən keçə bilmədim. Bağışla... (*Sükut*) Tale bizə yar olmadı, bir dərdi-sər oldu. Gördüyüm rəzalətləri, keçirdiyim günləri heç bir yerdə qeyd edə bilmədim. Əfsus!..

M i ş k i n a z. Canın sağ olsun, qayıdandan sonra yazarsan.

C a v i d (*qaşlarını dartar, başını mənalı bulayar*). Kim bilir, bizə bir də görüşmək nəsb olacaqmı?.. Zavallı yavrum, ağlama. Zaman gələcək yazılmamış əsərlərimə, qaranlıq zindanıma xalqım da ağlayacaq. Azərbaycanca

vurulan yaralar çox dərindi. O namərd əllərdə mərd alim oğullarını itirir. Bu yaralar əsrlər boyu sızlayacaq.

M i ş k i n a z. Can, Cavidim! Üzünə duranlar oldumu?

C a v i d (*udqunar*). Oldu. İnsan nə qədər alçaq və rəzil olarmış?... İnsan nə qədər alçalarmış?.. Şair də şairi satarmış... (*Sükut*) Məni bu yola yolçu edənlərdən yazsam, cəzam ağır olar. Qoy bir-ikisinin adını deyim yadında saxla...

N ə z a r ə t ç i. Vaxtınız bitdi!..

M i ş k i n a z. Ah, nə tez!?

C a v i d. Uşaqları əvəzimdən öpərsən. Sağlıq olsa, yenə görüşərik. Əlvida.

M i ş k i n a z. Əlvida yox, hələlik.

C a v i d. Sən deyən olsun... Ağlar gözlərin gülsün. Mənim nə qələmim susacaq, nə də gülüm solacaq... Əlvida. (*Aparılar, göydən alayıcı bir ahənglə*)

Gəldin də neçin pəmbə bulutlar kibi axdın.

Bilməm niyə getdin, niyə döndün, niyə baxdın?

Sərpildi alov ruhuma süzgün baxışından.

Sarsıldı da həp bənliyim, ey afəti-dövrən!..

Ərtoğrul və Turan gələrlər, böyük səbirsizliklə analarını gözlərlər... Mişkinaz gələr.

T u r a n. Ana, babanı görə bildinmi?

M i ş k i n a z. Gördüm. Kiçik bir bağlama apardım. Özümlə bir şələ dərd-kədər, qəm-qüssə gətirdim. Yaxşı ki, siz o qəmli sözləri, dumanlı ahları eşitmədiniz, kədərli üzü, nəmli gözləri görmədiniz... Babanın vəsiyyətlərinə əməl edin. Babanıza layiq övlad olun. Yaxşı oxuyun. Heç kimə əyilməyin. Mərd ölümü alçaq yaşamaqdan üstün tutun... İndi gedin dərslərinizi oxuyun. (*Onlar gedərlər, Cavidin əlyazmalarını ortaya töküüb, Ozanın türküsinin qaralamasını axtarıb tapar... Oxuyar, oxuduqca dəhşətə gələr...*) «Ərtoğrolu tez itirəcəksən. O, vərəmdən öləcək. Turan sonsuz qalacaq...» (*Evdən acı bir vaveyla qopur. Böyük hiddət və qəzəblə*) Ulu Tanrı!!! Bu, necə qismət!?. Bu, necə

mərhamət!?. Bu, necə ədalət, dərd, vərəm!?. (*Sükut*) Ah, nə talesiz ana oldum, Allah!! (*Göz yaşları içində, daha şiddətlə və alayıcı səslə*) Ya Rəbb! Məni öldür, qurtar. Hər yer mənə zindan kibi oldu tap... (*Bu zaman Cavidin qeybdən səsi eşidilər.*)

C a v i d

(*sinirli, alayıcı bir səslə*)

Ağla, göz yaşların axsın, goşsun,
Ağla ta yer, göy lərzəyə gəlsin.
Ağla, çırpın, o lətif incə səsin,
Çınlasın, mevcələnib yüksəlsin.
O namərdlər bəlkə insafa gəlsin.
Yox, yox! Kimsdən bəkləmə yardım əsla,
Yalnız kəndinə kəndin ağla.

Mişkinaz əlləri əsə-əsə vərəqi yandırar. Külünü təmiz bir parçaya büküb, evdən başalovlu çıxar...

Uzaq Şərq... Maqadan... Məhbus düşərgəsi... Əlillər zonası... Qarlı, şaxtalı, çovğunlu bir gün... Cavid əynində buşlat, (sırıqlı) başında qulaqlı papaq, əllərində fəhlə əlcəyi, ayaqlarında üzərinə çoxlu cır-cındır sarınmış ayaqqabı, əlində əlağacı, belində əsgər kotiloku (qazançası) gələr, tonqalın başında oturur. Gözləri işıqdan düşmüş...

C a v i d

(*dərindən köks ötürür, öz-özünə*).

Çoxdan bəri vətən üzü görmədim,
Gülər üzlə heç bir ömür sürmədim.

Bu sırada bir qara geyimli zabıt və əsgər gələr...

Z a b i t (*Cavidə*). Ey, budala, haydı iş!

Ə s g ə r (*ona*). O, xəstə. Əlil və zəlil... (*Gedərlər.*)

C a v i d (*onların arxasınca*). Ax, qəlbi, vicdanı sönük qaplanlar!.. Taun da, vəba da sizdən uğurlu. (*Sükut, xəyallara dalar, Abbas Mirzəni İblis rolunda xatırlar...*) Abbas... (*Bu sırada İblis sürəkli qəhqəhələrlə heçdən var olar... Ridasını onun üzünə sürtər.*)

İ b l i s (*qorxunc qəhqəhələrlə*). Xayı, İblis!..

C a v i d (*şaşqın və heyrat içində*). İblis!?. «İştə cümlə xəyanətlərə bais!..»

İ b l i s (*sinirli*). Xayırlı!.. İblis deyil cümlə xəyanətlərə
bais... Abbas isə çoxdan məhv edilmiş.

C a v i d (*sinirli*). Ah, sənətə, sənətkara qarşı nə
böyük cinayət!? Nə böyük rəzalət və qəbahət!? (*Sükut.*)

Ölkədə tərək oldu sənət, sənətkar,
Heyhat! Bundan böyük fəlakətmi var?..

İ b l i s. Səbəbkar mən yox, onlar. O altun və qadın
düşkünü qurnazlar: Leninlər, Trotskilər, Stalinlər!.. Onlar
sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi... (*Al-qırmızı ridasının
altından əllərini çıxarıb onu boğmaq istər. Cavid böyük qorxu
və təlaş içində geri çəkilər... İstehzal*) Qorxdun?..

C a v i d. Rədd ol, şər Ruh!.. Dinc şairlə sənin nə
işin?

İ b l i s (*mənalı, göyə işarə ilə*). Sən məndən yox,
Ondan, o idrakı sönük rəhbərlərdən qorx...

C a v i d. Ah, köpürdükcə şu zalım bəşər, yer üzü
daim qusacaq zülmü şər?..

İ b l i s. Əvət, əvət! (*Sürəkli qəhqəhələrlə çəkilər...*)

C a v i d

(*öz-özünə*)

Bir ölkə ki, səsi, ünü çıxmaya,
Haqsızlığa qarşı yumruq sıxmaya...
O bir məzarlıq ki, görünlər şaşar,
İçində həp canlı ölümlər yaşar...

Cibindən maxorka çıxarar, qəzet kağızına bükər, közdə
yandırır çəkər. Balaca bir karandaşla qəzetin qıraqlarında nə isə
yazar... Bu zaman bir məhbus gələr...

B i r i n c i m ə h b u s. Ey, sən kimsən?

C a v i d (*ona ötəri baxar*). Sorma, heç sorma, mən
kimim, ya nəyim? (*İstehzal*) İdrakdan məhrum bir divanə-
yim... (*Sükut*) Keçmişdə məni «Hüseyn Cavid» kimi tanı-
yardılar ...

B i r i n c i m ə h b u s. İlahi!.. Cavid əfəndi!! (*Onu qu-
caqlayıb öpər...*) Məni tanımadınız?.. (*Sükut*) Bir zamanlar
sizi Şüvəlanda xar tuta, ağ şanıya qonaq eləmişəm.

C a v i d. Ola bilər... Bala, adın nədir?

Birinci məhbüs. Qasım.

Cavid. Mən bu adda adam tanımıram. (*Əlindəki kağızı ovcunda əzib oda atar.*)

Birinci məhbüs (*həyəcanlı*). Oda atdığınız nə idi?!

Cavid. «Tənhalıqda» adlı bir şeir. Səni gördüm, daha tənha deyiləm. Şeir ələ keçsəydi, deyərdilər «Cavid səhv yazıb».

Birinci məhbüs. Yox, Cavid səhv yazmaz... Burada bir şey yaza bilirsinizmi?

Cavid. Yox, bala, burada bir parça ağ kağız tapmaq xoşbəxtliqdi. Ancaq barmaqlarım və beynim vərdişlidir. Vərdişi tərgitmək isə çox çətindir... (*Sükut*) Sən bu buzlu cəhənnəmin əzabını harada çəkirsən?

Birinci məhbüs. Susman mədənlərində...

Cavid (*üşütmə tutar*). Canım qızdır ki, qızdır.

Birinci məhbüs (*kənara*). Səndə can qalıb ki?.. (*Əynindəki canlılığı çıxarıb ona verir*) Anam toxuyub. Yundandır. Sizə bağışlayıram...

Cavid. Sağ ol, bala, sağ ol. Mən bir zamanlar «İblis» və «Peyğəmbər» yazdım. Geriyə dönə bilsəm «Allah» adlı bir pyes yazacam.

Birinci məhbüs. Allah qoysa, dönərsiniz, yazarsınız.

Cavid (*başını ümitsiz bulayar*). Çox çətin. Ayaqlarımın altını soyuq aparmışdı. Gözlərim nurdan düşmüşdü... (Dərindən köks ötürür) A-h! Ölmək yaşamaqdan xoş. (*Sükut*)

Hər an gəmirir beynimi bir kin,

Gündən-günə dəhşət daha kəskin...

Birinci məhbüs. Can, Cavid əfəndi, can! Bir az da dözü.

Cavid. Dözürəm, bala, çarəm nədir? Təəssüf, əqlə qarşı qoyulur qanunlar... (*Gedərlər, Mişkinaz gələr...*)

Mişkinaz (*öz-özünə*). Ah, bəlalı başım... Bəxtəvər bir qadın ikən, bədbəxt bir ana oldum. Şöləli

çırağımızı qaranəfəslilər üfürüb söndürdü. Xain əllər evimizi dağıtdı... (*Türkü oxuyar*)

Öz yurdumda bir qəribdən seçilməm,
Əsir kimi bir dost, bir yaxın bilməm,
Cahan cənnət olsa, bir ləhzə gülməm,
«Cavid» deyib gecə-gündüz ağlaram.
(*Ərtoğrol gələr, səssizcə dinlər.*)
Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər,
Dərdim çoxdur, ellər, ellər, ay ellər!
«Cavid» deyib gecə-gündüz ağlaram.

Ə r t o ğ r o l. Ana, ağlama. İnsanlıq, şərəf, mənlik yerindədir. Bir gün gələcək haqq üzə çıxacaq... Baba demişkən, həyat öz bildiyini heç kəsə vermir. Ondan istədiyini gərək zorla, vuruşa-vuruşa alasan. Kədər insanın arxasını hər an yerə vurmağa hazır olan amansız düşməndir.

M i ş k i n a z. Üzeyir bəy nə dedi?

Ə r t o ğ r o l. Mənimlə bir xeyli söhbət etdi... Çox nəcib və xeyirxah insandı. «9 variasiya»-mı ona həsr etmişəm. Arzum bəstəkar olmaqdı.

M i ş k i n a z (*nəvazişlə*). Mənim balaca Üzeyirim...

Ə r t o ğ r o l. Ana, səndən bir xahişim var. Evdən nə satırsan sat, amma babadan yadigar qalan halqa üzüyünü satma. (*Bu zaman Turan əlind məktub gələr.*)

T u r a n (*sevinclə*). Babadan məktub!

M i ş k i n a z (*oğluna*). Aç, oxu.

Ə r t o ğ r o l (*açar, oxuyar*). «Sevgili Mişkinaz! Mən sağ və salamatam. Hələlik pul və bağlama lazım deyil. Siz mənim haqqımda harasa bir şey yazmışınız mı?.. Mən Moskvaya şikayət yazmışam... Turanı sizə tapşırıram. Sevimli Ərtoğrol mən qayıdınca sizə kömək edər. Oğlumu və sevimli qızımı öpürəm. Mən tənbeləm, hər ay sizə məktub yaza bilmirəm. Siz yazın. Yenə öpürəm sizi. Maqadan. Əlillər zonası...»

M i ş k i n a z (*təccüblə*). Əlillər zonası!?. Bıy, başıma xeyir!.. (Oğluna) Məktubu özü yazıb?

Ə r t o ğ r o l. Yox, kiməsə yazdırıb.

M i ş k i n a z. Aman Allah!! (*Dərin kədər içində ikən radioda Vahidin Cavidə ithaf etdiyi qəzəli muğamat üstündə oxunur. Onlar ayaq saxlarırlar...*)

X a n ə n d ə

Biz bir qatar tutişi-şirin suxənlərik,

Öz nəğməmizlə ziynəti-sərvi-çəmənlik.

...Cavid həmişə xəlqimizin xatirindədir,

Vahid, o yoxsa da, ruhu ilə həmvətənlərik.

M i ş k i n a z. Halalın olsun, Vahid. Cavidlə kəsdinin çörəyə xəyanət etmədin... (*Gedirlər.*)

Qış fəsli... İrkutsk vilayəti, Tayşet rayonu, Şevçenko kəndi... Qalın meşəlik... Baraklar... Böyük bir qəbiristanlıq... Məhbuslara məxsus əlillər xəstəxanası... Cavid son günlərini yaşar... Skeletdən seçilməyən bir məhbus gəlir...

İ k i n c i m ə h b u s (*idrakdan məhrum olmuş kimi...*). Ey ulu Tanrı! Ey böyük Yaradan!.. Şu cinayət, şu rəzalət, şu səfalət yetməzmi nəhayət!?. (*İstehzal qəhqəhə*) Yox, yox, O da xamuş, O da ölmüş, Tanrı da hər onlara uymuş... (*Gözlərinə qara geyimli cəlladlar görünər...*) Ah!.. Nə dəhşət!?. Onlar gəliyor, işlə fəlakət!?. (*Qoynunda gizlətdiyi tiyəni dərhal çıxarar...*) Ölmək yaşamaqdır, sərsəm yaşayış ömrə yamaqdır!.. (*Dərhal tiyəni boğazına çəkər, yıxılar... Bu zaman öncə Kor Ərəb, sonra Cavid gəlir. Kor Ərəb mahnı oxuyar, Cavid dinlər.*)

K o r Ə r ə b

Nə eşq olaydı, nə aşiq; nə nazlı afət olaydı,

Nə xəlq olaydı, nə Xaliqu; nə əşki-həsərət olaydı.

Nə nur olaydı, nə zülmət; nə böylə xilqət olaydı.

Nə öncə öylə səadət!...

C a v i d. Nə böylə zillət olaydı!..

K o r Ə r ə b. Şair, imdad, imdad. Görmüyor göz-
lərim.

C a v i d. Görmək başqa nemətdir, görməmək böyük səadətdir.

K o r Ə r ə b. Rədd etmə, ah, inayət qıl.

C a v i d. Zavallı kor, bilməm nəyi görmək istərsən?.. Bütün aləm zülmü vəhşət və cinayət içində məhv olub gediyor. Bu çirkin işləri görməmək üçün sən, Allaha şükür etməlisən.

K o r Ə r ə b. Ah, tükəndi taqəti səbrim...

C a v i d. Ədalət! Ah, ədalət!.. (*Bu zaman İblis sürəkli qəhqəhələrlə heçdən var olar, Kor Ərəb gedər.*) Ah, məhəbbət, məhəbbət! Bütün bəşəriyyəti xilas edəcək qüvvət yalnız məhəbbətdir.

İ b l i s (*ironiya ilə*). Ədalət... Həqiqət... Məhəbbət... Bunlar saçma həqiqət!.. (*Qəhqəhə.*)

C a v i d

(*özündə deyil kimi*)

Solur bahari-şəbabım... Dəyişir halım.

Yaşamağa yox gümanım.

İştə, bu surətim, bu vücudum,

Bu da son iqbalım...

İ b l i s. Günahını boynuna alsaydın, canını bir qurşunla qurtarardın. Cəhənnəm əzabına da düşər olmazdın.

C a v i d (*sinirli*). Ey dəni, bənim suçum yox, yox, yox!..

İ b l i s (*onu yamsılar*). «Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir...» (*Qəhqəhə.*)

C a v i d. Dəf ol, özgə laf istəməm, dəf ol!

İ b l i s. Mən dəf olarım, sən isə məhv olarsın! (*Sürəkli qəhqəhələrlə çəkilər.*)

C a v i d (*öz-özünə*). Oh!.. Sibir, soyuq və qorxunc buzlu cəhənnəm; insan ahlarından yapılmış cild-cild dastan. (*Haldan-hala düşər...*) Ah, içimdə ölən əsərlərim. Qələm tutmaz barmaqlarım. Yazmaq, mənim dincliyim. Yazmaq, faciəmdir mənim... Qələmsiz, kağızsız bu dolu ürəyimi hara boşaldım?.. (*Sükut*) Hanı mənim qələmim, dəftərim,

kitablarım?.. (*Acı və istehzalı gülüş*) Yoxdur. Olmayacaq. Ah! Böyük-böyük əsərlərim içimdə məhv olub gedir... (*Sükut*) Vətəndən uzaqda ölmək başqa bir dürlü faciədir... (*Xəyalında ailəsini canlandırır...*) Gəlin, gəlin mənim balalarım... (*Mişkinaz, Ərtoğrol və Turanın xəyalları ilə danışar.*)

M i ş k i n a z. Can, Cavidim!.. İllərcə biz bir-birimizə qaldıq həsrət.

C a v i d (*istehzalı*). Qürbətdə buluşduq. Bu da başqa bir dürlü səadət. (*Acı gülüş*) Gəlişinizlə var-yoxumu tükətdiniz. Oh!.. Bilsəniz nələr, nələr çəkdim?..

M i ş k i n a z. Can, Cavidim!.. Ümid edirdim ki, gələcəksən. Yaralı ürəyimə təsəlli verəcəksən. Göz yaşlarımı siləcəksən. Keçirdiyim günləri qələmə alacaqsan. Heyhat!..

C a v i d

Ömrümün sonluğu matəmlə doldu,
Diləklərim sərab içində soldu.

M i ş k i n a z. Aman Allah!.. Onun halı necə də pozuq?..

C a v i d

Hər gün yaralar qəlbimi sıtımlı rəya,
Hər gün uyudar qəlbimi bir nəşəli xülya!..
Hanı Turan!?. Hanı Ərtoğrol!?.

Ə r t o ğ r o l. Biz burdayıq, baba!..

T u r a n. Ah, babacan!..

C a v i d. Babada babalıq qalmamış daha... Gəlin bir sizi öpüm. (*Onları xəyalən bir-bir öpər...*)

Ə r t o ğ r o l. Baba, intiqam almadan yaşamam əsla!..

C a v i d. Eh, oğlum, bu da başqa bir dürlü çocuqluq. (*Pauza*)

Yavrularım! Ey ömrümü şənləndirən, güldürən,
Alnı açıq Ərtoğrolum, gözəl, yosma Turanım.
Əcəl güclü, bən gücsüzəm, kimsə ondan qurtulmaz.
Getməliyəm, vəsiyyətsiz olsəm ruhum şad olmaz.
İlk istəyim: Heç bir zaman sevgidən əl çəkməyin.

Zülmə hərgiz yaxlaşmayın, doğru yoldan
şaşmayın.

Yaltaqlığa imrənməyin, kibirə heç yanaşmayın.

Zalımları, cəlladları çeynəyin, heç qorxmayın.

Ey sevgili yavrularım! Sizdən bən ayrılarkən

Bəndən sizə son vəsiyyəət: Hərgiz məhzun
olmayın...

(*Xəyallar yox olar, öz-özünə*). Gəlişiniz umulu şey
deyil. Ah, gedişiniz... (*Sükut*) Umulmaz umud. (*Bu sırada
Ordinator gələr.*)

Ordinator. Pogt-dramaturq, kak zdorovge?

Cavid (*istehzal*). Çıxmayan cana ümid çoxdur...

(*Sükut*) Canı ağrı görməyən özgəsinin ağrısını duymaz...
Mən bir zamanlar bir şeirimdə yazmışdım:

Ölüm var ki, həyat qədər dəyərli,

Həyat var ki, ölümdən də zəhərli.

İndi mənim həyatım ölümdən də zəhərli və dəhşət-
lidir...

Ordinator. Dözümlü olun... (*Gedir.*)

Cavid (*onun arxasınca, istehzal, öz-özünə*). «Dö-
zümlü olun...» (*İstehzal gülüş. Halı getdikcə pisləşər...*)

Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,

Həp sızlaram, bir şey gəlməz əlimdən.

Gecə-gündüz «Vətən» deyib ağlaram.

Ah, günahsız bir şairi qürbətdə məhv etmək. Bu da
başqa bir dürlü cinayətdir... (*Bu zaman həmin yazıçıların və
tənqidçilərin səsləri qulağında eşidilər.*)

- Pantürkist!

- Müsavatçı, millətçi!

- Xalq düşməni!

- Səadət düşməni! Ö! Gəbər!..

Cavid (*sinirli, öz-özünə*). Əl çəkin məndən!
Cahillər! Rəzillər!..

Mənə gülməkdəsiniz gərçi bu gün,

Var yarın sizlər için qorxulu gün!..

O zaman işlə ölənlər dirilir,

Kim nə yapmışsa, cəza çəkdirilir!..

(*Sükut*)

Sibir!.. Mənim son mənzilim, son əsərim!.. (*Can üstə ikən öncə Əzrail, sonra İblis gəlir...*) Əzrail! Bəklə, dur. Mən hələ vətənimə dönməliyəm... Gördüyüm rəzalətləri qələmə almalyam...

Ə z r a i l (*başı ilə rədd edir, göyə doğru*). Tanrı fərmanıdır bu...

C a v i d. Eyvah!..

Ürəkdə qaldı arzum, məramım.

Neçə yazılmamış kitabım.

Duyulmaz oldu səsim

Ah, iştə son nəfəsim...

X ə y y a m (*qeybdən səs*). Şair, bir nəfsdir bu sürəksizcə həyat.

C a v i d. Bir nəfəs!.. Getdimi? Gəlməz... Heyhat!..

İ b l i s (*cənazəyə işarə ilə*).

İblis deyil cümlə xəyanətlərə bais!

Hər kəsə xain olan insan:

– İblis!.. İblis!.. İblis!..

Sürəkli qəhqəhələrlə çəkilir, bu zaman həmin gənclər gəlirlər...

Q ı z (*Cavidə işarə ilə*). Getdi, eyvah!.. O fəzilət, o zəka!

O ğ l a n. Əbədi susdu o qüdrət, o dəha!

Q ı z. Gün dəyişdikcə o həp gənc olacaq.

O ğ l a n. Şən könüllərdə pərəstiş bulacaq...

(*Gedirlər.*)

P ə r d ə

S O N

AŞİNA

(AÇİNA)

İki hissəli drama

İŞTİRAK EDƏN ŞƏXSLƏR

Aşina – türk tayfabirləşmələrinin başçısı...

İçjen – prinsesa, Çin imperatorunun qızı, Aşinanın arvadı

Ülken – sərkərdə

Ayxan – minbaşı

İlək – cəngavər bir türk qızı, Aşinaya aşiq...

Ozan

Şaman

Tan-Suy – Çin imperatoru
Unu – onun arvadı
Yan-Çen – filosof
Çjou – general
Xuan – casus

Bəhram – İran şahı
Ərdəşir – sərkərdə
Bərzin – şair
Baş möbid – Zərdüşt dini kahini...

Hörmüzd və Əhrimən, elçilər, Tanrı elçisi, minbaşı, yüzbaşı, qoşunlar, əskərlər, yasovullar, türk tayfa başçıları, bəylər, Ana, Avar Xanı, knyaz, zabit, türk əsiri, pişxidmət, cəllad, saqi, qadın, kor uşaq, əkinçi, iranlı qaçqın, çapar, bütperəstlərin rəhbəri, xristianların rəhbəri və s.

BİRİNCİ HİSSƏ

Hadisələr qədim Çində, Turanda və İranda baş verir...

Qədim Çin... Çin imperatorlarına məxsus zəngin və süslü bir saray... Saray Çin zövqü ilə bəzədilmiş. Al-əlvan ipəklər ona xüsusi gözəllik verir. Sarayda imperatorun taxtı, Buddanın böyük heykəli; qədim çinlilərin inanc və etiqaqlarını əks etdirən əlamət və nişanələr... Uzaqdan diqqəti böyük Çin səddi, dağlar, yaylalar, çaylar... cəlb edir...

Səhnə açılar-açılmaz Ozan qopuz çalaraq gəlir...

O z a n. Qanı dediyim bəy ərənlər?.. Dünya bənim deyənlər?.. Ah!.. Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya genə qaldı. Gəlimli,gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya!.. (*Gedir.*)

Çin... Tan-Suy və Çjou gəlirlər...

Ç j o u (*ona, türklərə işarə ilə*). Ulu imperator, kyu-kyular son nəfərinədək məhv edildi.

T a n – S u y. Bəs o oğlan uşağı?

Ç j o u. O, bataqlığa atıldı.

T a n – S u y. Sağ qalma ehtimalı?..

Ç j o u. Əlahəzrət, bu, mümkün deyil.

T a n – S u y (*rahat nəfəs alır*). Nəhayət ki, (*türklərə işarə ilə*) canımız o savaşıqan tayfalardan xilas oldu. Mən daha onlara xərac əvəzinə prinsesa verməyəcəm, qulağı dinc, könlü şad olacam... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Qədim İran... İran padşahlarına məxsus zəngin və gözəl bir saray... Sarayda Zərdüşt dinini əks etdirən əlamət və təsvirlər... Baş Allah Əhura Məzdanın heykəli. O, əlində od tutmuşdur, arxasından günəş şəfəq saçıır. Uzaqdan Atropatenna və Zərdüşt peyğəmbərin baş məbədgahı görünür. Sarayda İranın tarixi keçmişini əks etdirən təsvirlər, şir başının büstü...

Hörmüzd və Əhrimən gəlirlər...

H ö r m ü z d (*ona, sinirli*). Ey məkrli Əhrimən! Sən nə etdin!?

Ə h r i m ə n . Mən sənin yaratdığın dinliyi pozdum... Bəhrəli ölkələri bəhrəsiz etdim. Yazını qısa, sadlığını yasa çevirdim. Soqdalılar yaşayan ölkənin mal-heyvanını zəhərli milçəklərlə məhv etdim... (*Qəhqəhə.*)

H ö r m ü z d. Ax, bədnəsiyyət Əhrimən!.. Mən sənə pis əməllərinə qarşı duracam. Zərdüşt dinini insanlar arasında yayacam. Dünyaya xeyir toxumu səpəcəm. Xalqlara xoşbəxtlik, insanlara şad xəbərlər gətirəcəm. Hərbi yürüşləri dayandıracağam...

Ə h r i m ə n (*qəhqəhə*). Mən isə sənə xoş arzu və əməllərini puç edəcəm. İnsanları və xalqları bir-birinə

vuracam. Hər yerdə fitnə-fəsad törədəcəm... (*Zərdüştə və ona işarə ilə*) Sizin yalan dininizə qarşı mübarizə aparacam. Təbiətin, kainatın və dünyanın xeyir və şərddən, işıq və qaranlıqdan, həyat və ölümdən... ibarət olduğunu insanlara anladacam. Onları qorxu və vahimə içində saxlayacam... (*Sürəkli qəhqəhələrlə çəkilir.*)

H ö r m ü z d (*onun arxasınca*). Ax, bədniyyət Əhrimən!.. (*Çəkilir.*)

İllər ötür... Tan-Suy, Unu və Yan-Çen gəlirlər...

T a n – S u y ... Müdrik filosof, xalq başqa, hökmdar daha başqadır... Xalq çox biləndə onu idarə etmək çətin olur. Xalqın yarağı bol olanda məmləkətdə düşmənlər çoxalır. Qanun və fərman bollaşdıqca ölkədə quldurluq və soyğunçuluq artır...

Y a n - Ç e n. Buna görə də dövləti idarə edən şəxs gərək müdrik olsun. Ağıl və güc müdrikliklə birləşdikdə dövləti idarə etmək və düşməne qalib gəlmək asan olur.

T a n - S u y. Hökmdar suçlu olursa?..

Y a n - Ç e n. Xalq da suçlu olur.

T a n - S u y. Xalq suçlu olursa?..

Y a n - Ç e n. O zaman ən böyük suçlu hökmdar olur... (*Bu zaman Çjou böyük təlaş və həyəcan içində gəlir.*)

Ç j o u (*böyük təəccüblə*). Heyrət!.. Heyrət!.. Möcüzə baş vermiş!

T a n - S u y (*eyni tərzdə*). Nə olmuş?!

Ç j o u. Bataqlığa atılmış oğlan uşağı dişi canavarla cütləmiş. Qurd döşündən süd əmmiş. Ondan açına nəslə törəmiş...

Y a n - Ç e n. Bu, gerçəkdən böyük möcüzədir!..

T a n - S u y. Rəzalət!.. Rəzalət!..

U n u (*sinirli*). Ah, bədbəxtlik, ah, fəlakət!.. (*Hiddət və qəzəblə*) Deməli, hunlar yenə bizim qafa tasımızda kımış və şərab içəcəklər?! (*Sükut*) Ah, dəhşət, dəhşət və fəlakət!.. (*Dilxor və pərişan halda gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Qədim Turan... Türk kaqanlarına məxsus süslü bir çadır... Çadırın üzərinə qızıl təbəqəsi

çəkilmış. İçi və çölü türk zövqü ilə bəzədilmiş, Çin ipəkləri ilə örtülmüş... Ortada kaqanın tovuz quşunu xatırladan taxtı. Taxtın baş tərəfində bayraq asılmış. Bayrağın üzərində qızılı ipək saplarla canavar başı toxunmuş. Uzaqdan Ötükən yaylaları, ormanlar, Məkan çölü, Yasın ovası, Altun dağları, ucsuz-bucaqsız çöllüklər görünür...

Turan... Aşina, Ozan və Ana gəlirlər... Gənc və məğrur Aşinanın əynində atlasdan xalat, başı açıq, saçları uzun. Saçlarını arxadan ipək lentlə bağlamış. Alnına mavi rəngli lent çəkmiş...

O z a n (*ona*). Övladım, Ötükən yaylarına, Altun dağlarına, Məkan çölünə diqqətlə bax. Biz bura günbatan ölkəsinin qəlbindən gəldik. Buralarda özümü zə u yurt saldıq. Sən bu yerlərdə at çapdın, ox atdın, qılıc oynatdın... İnnən belə bu yerlərdə millətini yaşatmalı və qorumalısan... Adətimizi pozma. Ağılı iti, qolu zorlu, dili doğru ol. Xeyir-duanı mən verdim, taleyini Tanrı versin.

A n a (*Aşinaya*). «Türk kağan Ötüken yış olursar, ilte bun yoq».*

A ş i n a (*onun əlindən öpür...*). Ana haqqı Tanrı haqqıdır.

O z a n (*əli ilə göstərərək, Aşinaya*). «Ol yirgerü barsar türk bodun, ölteçisen».* Bu sözləri yadında saxla. Kaqanın sözünün şirin, hədiyyəsinin qiymətli olduğunu bil. Sən şirin sözlərlə və qiymətli hədiyyələrlə uzaq xalqları özünə yaqınlaşdırarsın. Sözünü onlara dinlətərsin, mərhəmət göstərərsin...

A n a. Aşina, oğlum, ağ alnında beş kəlmə dua oxuduq, qəbul olsun. Ərlər bu dünyayı zəka və qüvvət ilə bulmuşlar. Sən də zəka və qüvvət ilə bularsın. Millətin boğazını tox edərsin. Yavrum, bədöy atın çaparlı, qara

* «Türk kağan Ötüken yaylasında oturursa, dövlətdə qəm-qüssə yoq».

* «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləcəksən».

polad yüz qılıcın vurarlı olsun; canın sağ olsun, yüzün ağ olsun...

A ş i n a. Uca ruhlu Ana! Aşına yaraqlanacaq, yasaqlanacaq. Yaxın və uzaq uluslara varacaq. Millətinin boğazını tox edəcək. Onu yağılardan qoruyacaq. Ulularının vəsiyyətlərini unutmayacaq. Çoqay ormanlarına doğru varmayacaq...

A n a. Ulu Tanrı sənə yar olsun. (*Gedirlər, Tan-Suy və Çjou gəlirlər.*)

Ç j o u (*türklərə işarə ilə*). Hun tayfaları güclü hərbi ittifaq yaratdılar.

T a n - S u y. Juan-juanlar?..

Ç j o u. Onlar hunlarla birləşdilər... Əlahəzrət, döyüşkən tayfaların hücumlarına tab gətirmək bizim üçün çətin olacaq... (*Yan-Çen gəlir.*)

T a n - S u y (*Hun hücumlarına işarə ilə*). Ah!.. Keçmiş unuda bilmirəm... Ürəyim qisas duyğusu ilə alovlanır! Kədərdən ciyərim parça-parça olur! (*Səmaya doğru*) Ey Səma Ruhü! Ey ulu qüvvət, ulu qüdrət! Sən ülvyyə və həyat rəmzisən, biz keçmişin ölü kölgələri... (*Üzünü Buddanın heykəlinə tutaraq*) Müqəddəs Budda! Sən təksən, dünya çox. Sən varsan, biz yox... Bizi əzablardan xilas et. Bizə nicat yolu göstər. Bizi qalibyyəyə yönəlt.

Y a n - Ç e n. Əlahəzrət, ağılı gücə salmaq olar. Ağılı gücə salanlar insanları idarə edənlərdir. Bədəni gücə salmaq olar. Bədəni gücə salanlar insanlar tərəfindən idarə edilənlərdir... Sən aqlını gücə salsan, düşməni basarsan. Bədənini gücə salsan, basılırsan. Aqlını və iradəni bir yerə cəm edə bilsən, Tanrıya bənzərsən, düşməne qalib gələrsən... Ağıl səndə, güc xalqda. (*Gedirlər, bu zaman Bəhram şah əsəbi halda gəlir.*)

B ə h r a m (*turanlılara işarə ilə, hiddət və qəzəblə, öz-özünə*). Ax!.. Çapqınçılar!.. Əkin-biçinimizi taladılar, dağıtdılar. Xalqı quru yerdə qoydular... (*Üzünü Əhuranın heykəlinə tutaraq*) «Ey Əhura Məzda! Armatinin köməyi ilə mənə qüvvət ver. Spentamenin vasitəsi ilə mənə gücləndir.

Bohumanın köməyi ilə məni qüvvətli elə!..» Ey Əhura! Mən dərk edirəm ki, hər şeyin əvvəli və sonu var. Anlayıram ki, insanların əməlləri haqqında ən ədalətli hökmü verən Sənsən. Ey Məzda Əhura!.. Hökm verən də, ulu qüvvət də, ulu qüdrət də Sənsən... (*Bu zaman Bərzin əlində kitab gəlir...*)

B ə r z i n (*ona diqqətlə nəzər salır*). Şahım, bütün cahan sənin önündə diz çökərkən, sən neçin belə pərişansan?..

B ə h r a m. Xəbərin yoxmu?.. (*Pauza*) Turanlılar kəndlərə hücum etdilər. Əkin-biçinimizi yandırdılar. Əhaliyə divan tutdular...

B ə r z i n (*əlindəki «Avesta» kitabına işarə ilə*). Mən bir əlimdə Zərdüştün bu müqəddəs kitabı, bir əlimdə qələm və qılıç tutanlarla vuruşmağa hazırım!

B ə h r a m. Mən buna əminəm... De görüm nə yazmısan?

B ə r z i n. İran-Turan qavğalarını nəzmə çəkmişəm.

B ə h r a m. Oxu.

B ə r z i n

(*oxuyar*)

Turanlılar bütün ölkəni çaldılar, çapdılar,

Nə vardı, elin əlindən qapdılar.

Kəsildi günahsızların başları,

İran torpağını suvardı göz yaşları...

Padşah, bax, mənim göz yaşlarım hələ qurumamış...

B ə h r a m. Böyük çöl cana gəlir, Turan dirçəlir. Bu gün-sabah üstümüzə gəlir... Turanşaha bir namə yaz. (*Bərzin qələm və kağız alır...*) Yaz ki, «Ey iştahı böyük, ağıl kəm. Gətirdin bizi zinhara möhkəm!..»

B ə r z i n. Şahım, bir qədər nəzakət lazım.

B ə h r a m (*sinirli*). Yaz! Yaz, «Ey acgöz köpək, Zöhhak, İran taxtı hara, sən hara?.. Məgər sən bilmirsən mənimdir İran?.. Nəinki İran, bütün cahan?..»

B ə r z i n. Şahım, əfv edərsən, sözlərin çox kəskin. Məgər sən bilmirsən o yəcuc-məcuclar pələng kimi yırtıcı,

tülkü kimi hiyləgər, fil kimi qızğındır?.. (*Sükut*) Bəlkə biz qəfildən hücumə keçək?.. Turanın boynuna ataq bir kəmənd?..

Edək biz Turanda elə bir şikar,
Ki, qalsın tarixdə bu, bir yadigar?..
(*Bu zaman baş möbid gəlir...*)

B ə h r a m

«Qılınclar oynasın, sel tək axsın qan,
Turanın halına ağlasın asiman».
(*Hiddət və qəzəblə*)

Mənə də Bəhram Gur deyərlər! Atdığı ox tükü dəlib keçər.

B ə r z i n. «Turan suvarisinə qılıc endirsəm...»

B ə h r a m. Mən onu ortadan yarı bölərəm!..

B a ş m ö b i d. Şahım, turanlıların qəbahəti böyük.
İbadətdə ikən Zərdüşti onlar öldürmüş.

B ə h r a m (*qəzəbli*). Bu, daha müdhiş, daha müdhiş!.. Ey xeyirxah və qüdrətli Anahit! Mənə uğur nəşib et ki, güclü hökmdar olum. Bütün Tur hakimlərinə, Gavələrə qalib gəlim. Mənə elə bir güc-qüvvət nəşib et ki, Turan torpaqlarının hərbi qüdrətini...

H a m ı

Əlli dəfə yüz zərbə,
Yüz dəfə də min zərbə.

B ə h r a m

Yüz min zərbə endirib,
Darmadağın edim mən!..

(*Baş möbidə*)

Baş məbədgahda od qalansın. Qurbanlar kəsilsin. Məzdaya dualar oxunsun... (*Gedirlər, Tan-Suy və Unu gəlirlər.*)

T a n - S u y (*dərindən köks ötürür*). Oh!.. Şax qəddim kədər altında əyildi. Dərd yel kimi canıma doldu... (*Pauza*) Açınadən əmr aldım.

U n u (*həyəcanlı*). Nə əmr?!

T a n - S u y. İçjeni tələb edir...

U n u (*nifrətlə, sinirli*). Ax, yaramaz!.. Bu, imperator nəslini təhqirdir! Şərəf və namus hər şeydən yüksəkdir. Gedək ulu nənəmiz Tszyan Yuanın ruhuna dua oxuyaq. Onu sayğı ilə yad edək. Bəlkə çarə bulduq. (*Gedirlər, Aşına eli-ulusu ilə gəlir. Ötükəndə ona böyük kaqanlıq ayini düzənlənir...*)

A ş i n a. Bəylər! Oğlanlarım! Millət!.. Silahlı düşmən gəldi bizi basdı. Sümüklərimizdən təpələr düzəltdi. Məkan çölündə ağır döyüşlər getdi... Gənc oğlanlarımız qul, təmiz qızlarımız kəniz oldular. Qadınlarımız gözəlliklərini itirdilər... Mən Doğuya və Batıya xəbər yaydım. Milləti başıma topladım. Başsız milləti başlı etdim. Titrədik və özümüzə döndük. Bilməz aqlımız bilər, görməz gözümüz görər, gülməz üzümüz gülər oldu. Bundan belə bizim birliyimizi heç kim poza bilməz.

O z a n. Aşına Şantun çölünədək qoşun çəkdi. Savaşda müstəsna hünər, şücaət və məharət göstərdi...

E l. Turanda ərlər, ərənlər var, qılıcı yıldırım çalar!.. Var olsun Aşına! Yaşasın Ulu Kaqan!..

O z a n (*söylədikləri birər-birər yerinə yetirilər*). Şeypurlar çalınınsın... Gumbur-gumbur nağaralar, burması altun tunc borular çınlasın... Sidr ağacından tonqal qalansın... Hamı gündoğana doğru dövrə vursun... Aşına ortada dursun... O, Ulu Kaqan böyük türk hökmdarı olsun!.. (*Alqışlar*) Keçə üstə otursun... Doqquz dəfə alqışlansın... İlək xatun kaqanın boğazına ipək lent bağlasın... (*Bağlar, bağlarkən mənalı baxışarlar...*) Kaqanın başına dolansın... (*Göyə doğru*) Ey Gök-Tanrı! Kaqanımıza layiq olduğundan artıq ağıl, iradə, güc-qüvvət ver. Ulusumuzu acliqdan, qıtlıqdan, fəlakətdən və qara ruhlardan iraq et. (*İçjenə işarə ilə*) Prinsesa gətirilsin. (*O, gəlin olaraq, təm-taraq içində gətirilir. İləkdən başqa hamı onu alqışlar, İlək ona nifrətlə baxar... İçjen Aşinanın sağında dayanar.*) Prinsesa Aşinanın arvadı olsun! (*Alqışlar.*)

A ş i n a. Millət! Tayfa başçıları! Bəylər! Başımız üstə mavi göy, ayağımız altda əsmər yer. Tanrı bizi bu arada

yaratdı. Qorudu, Böyük Çölə sahib etdi. Biz düşmənlə gah barış, gah savaş içində yaşadıq. Onunla gah şirin dillə, gah qılıncla danışdıq. Basdıq və basıldıq... Bu gündən bu ucsuz-bucaqsız torpaqların sahibi bizik. Əli silahlı olun və bilin. Silahlı millət güclü olur və tez basır. Silahsız millət gücsüz olur və tez basılır.

O z a n. Dəli başın ayağı qəbir, uslu başın ayağı səbir olur. (*Qopuz çalib oxuyur.*)

Sıyırdımı qılıclar
Türkün könlü xoşlanır.
(*Aşınaya işarə ilə*)
Kağanlığı qurmağa
Atlı Xandan başlanır.

A ş i n a. Kımıs çamçaqlarına tanrılar içkisi kımıs tökülsün! (*Tökülür.*) Kımıs içənin evi uçmaz. Kımıs içən qorxu bilməz.

O z a n

İçməli kımısları
(*İləyə işarə ilə*)
Yosma Göytürk qızları.
Titrədərkən bizləri
Bədöylər yavaşlanır.

A n a. Ulu kaqan müdrik və tədbirli olsun. Bin səadət içində diri qalsın. Onu gözü götürməyənlərin gözləri odda yansın... (*Göyə doğru*) Böyük Tanrı! Kaqanımızın canını sağ, varını bol, acını tox elə. O, basdığı torpaqlardan zəfərlərlə geri dönsün.

İ l ə k (*böyük sevinc içində*). Aşına oldu kaqan!

H a m ı. Ələ alalım ox, kaman!..

O z a n. Bozqurd bağırtısı uran!..

A n a. Milləti başsız qalmasın.

İ l ə k. Ozan qopuz çalsın, soy söyləsin.

O z a n

Aşına millətə oldu kaqan!
Ələ alalım ox, kaman!

A n a

Ölüm gəlsə o gülsün,
Düşmən gəlsə, öldürsün!

O z a n

Savaş günü gəlinçə,
Gönül yenə xoş olsun.
Söz bir qılıç, ox olsun!..

Şeypurlar çalınsın! Gumbur-gumbur nağaralar
cınlasın! Aşına və İçjenə adətimizcə böyük düyün yapılısın!..
(*Hamı gedir, İlək ayaq saxlayır.*)

İ l ə k (*qüssəli, öz-özünə*). Ah, Aşına, Aşına... Mən
onu gerçəkdənmi sevdim?.. (*Gedir, Tan-Suy saray adamları
ilə gəlir.*)

Ç j o u (*imperatora*). Açına nəslə Böyük Çölə sahib
oldu. Kaqan gah Altundağda, gah Ötükən ormanlarında,
gah da Yasın ovasında ov ovlayır, quş quşlayır...

U n u (*istehzal, sinirli*). Gündə bizə bir fərman
göndərir!.. Dünən qabıq gəmirən və dovşan əti yeyən bir
tayfa bu gün zövqü səfa içində bulunur. Yox! Mən buna
dözə bilmərəm!.. (*Aşınaya işarə ilə*) O canavar südü əmmiş
məhv edilməlidir.

T a n - S u y. Güclülər öldürür, gücsüzlər ölür.
(*Çjouya*) General nə düşünür?

Ç j o u. Həqiqəti görmək və demək hərbiçinin
vəzifəsidir. Bizim ordumuz zəif, Açına ordusu isə güclüdür.
Çöl döyüşləri bizə əl vermir...

T a n - S u y. Nə üçün?

Ç j o u. Çünki türk ordusu hərbi təlimləri yeni üsul və
qaydalarla keçir. Çoxlu döyüş arabası, güclü süvari dəstələri
var. Açına ordusu çöl döyüşlərində daha cəld və çevikdir.
Açınaçılar mahir at çapır, at üstə sərrast ox atırlar.

T a n - S u y. Aydındır, fikrin nədir?

Ç j o u. Ordumuzun döyüş qabiliyyətini artırmaq
üçün biz türk hərbi sənətini öyrənməliyik. Ordumuzu Açına
ordusuna uyğun olaraq, onluq, yüzlük və minlik şəklində
qurmalıyıq...

T a n - S u y. Məni inandıra bildin. Ordu yenidən qurulsun. Əskər və zabitlər türk hərbi sənətini öyrənsinlər və Konfusi təlimi əsasəndə tərbiyə alsınlar... Türk knyazları bizim mələikələrimiz üçün ölürlər. Düşmən hərbdə, biz hiylə və siyasətdə güclü və çevik olmalıyıq... (*Mənalı*) Məni anlaya bildinmi?..

Ç j o u. Anladım... Əlahəzrət, casusluq da bir siyasətdir. Biz Ötükəndə casusluq işlərimizi genişləndirməliyik...

T a n - S u y. Razıyam. İcjen belə işlərdə səriştəlidir... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Ötükəndə qış fəslisi... Havalər sərt və soyuq keçir. Adamlar, sürülər və ilxılar soyuqdan və achiqdan qırılır. Achiq, qıtlıq və xəstəlik ölkəni bürüyür. Ölkə dəhşətli günlərini yaşayır...

Ana ağı söyləyərək gəlir.

A n a

Çoluq-çocuq öldümü?

Gidi dünya qaldımı?

Fələk qisas aldımı?..

Yavrum vay, balam vay!..

Son misranı təkrar edərək gedir, iki yasovul soyuqdan asim-əsim əsərək gəlir...

Birinci yasovul (*achiq və qıtlığa işarə ilə*). Nə etməli?.. Hara varmalı?.. Əkməgi haradan bulmalı?

İkinci yasovul (*əli ilə göstərir*). Zəngin Çin köylərinə varmalı... (*Gedirlər, Aşına və Şaman gəlirlər.*)

A ş i n a (*ölkədəki achiq, xəstəlik və ölümə işarə ilə*). Mərə Şaman, nə olur?.. Ötükəndə nə baş verir?..

Ş a m a n. Ulu kaqan, icazə ver qamlıq edim.

A ş i n a. Et.

Ş a m a n (*ruhlarla əlaqəyə girir, qamlıq edir... Sonra torbasından bir güzgü çıxarır, Aşınaya*). Mənim güzgüm göydən gəlib. Hər azar-bezar mənim və onun əlindədir. (*Güzgünü səmaya doğru tutar, ona baxaraq*) Ulu kaqan,

Səma Ruhu sizə qəzəblənmişdir. Qara ruhlar Ötükənə azar-bezar və fəlakət gətirmişdir...

A ş i n a. Sonu nə olur?

Ş a m a n. Soğuc, qıtlıq, xəstəlik ötüb keçir. Ötükənə uğurlu və xoşbəxt günlər gəlir. Eli-obanı yaşatmaq üçün ulcaq, qənimət əldə etmək gərək. (*Gedirlər, İçjen əlində Buddanın qızıl bütü gəlir.*)

İ ç j e n (*onların arxasınca, Buddanın qızıl bütünə*)
Ey ulu Budda! Onlara daha şiddətli aclıq, xəstəlik və fəlakət nəsib et... (*Gedir, Tan-Suy və Xuan gəlirlər.*)

T a n - S u y. Açına çölündə nələr baş verir?

X u a n. Əhali böyük dərd və fəlakət içindədir... Kəskin şaxtalar davam edir. Adamlar və ilxılar soyuqdan və aclıqdan qırılır. Açına dərd içində qovrulur... (*Cjou gəlir.*)

Ç j o u (*həyəcanlı*). Kyu-kyular!.. Basqınlar! Talanlar! Zorlamalar!.. (*Gedirlər, Aşina, Ozan və Şaman gəlirlər.*)

O z a n. Ulu Tanrı dualarımızı qəbul etdi. Ötükən aclıq, xəstəlik və fəlakətdən qurtuldu.

Ş a m a n (*incik, qamlığına işarə ilə*). Bəs mənim hökmüm, möcüzələrim?!

A ş i n a. Mərə şaman, sən Tanrıya inanırsanmı?

Ş a m a n. İnanmıram! Mən böyük möcüzələr göstərən Aan şamanın nəslindənəm. Göstərdiyim möcüzələri də öz hökmümlə və öz gücümlə edirəm... (*Bu zaman Tenqrinin elçi oğlu peyğəmbər sifətində eli-ulusu ilə gəlir. Şaman onu görüncə dərhal gedir.*)

T a n r ı e l ç i s i (*onun arxasınca*). Cadugər!.. (*Ətrafına*) Ey ulu elim, ulusum! Tanrı bizə türk adı verdi. Yerə hakim olaraq göndərdi. Türk soyu və ulularımız öncə bütlərə, ruhlara, göy – insana, günəş – insana sitayiş etdilər. Sonra Göy – Tanrıya tapındılar. Atalarımız Tanrı qədər sevildilər. Türk milləti (*Göyə işarə ilə*) uca Tanrını kainatın yaradıcısı kibi qəbul etdi. Onu büt tək kiçiltmədi... Tanrı dualarımızı qəbul etdi. Ötükəni aclıqdan, xəstəlikdən və

qıtlıqdan qurtardı. Türk milləti! Səni irəlidə uğurlu və xoşbəxt günlər bəkləyir...

H a m ı. Gök – Tanrı! Gök – Tanrı!..

A ş i n a. Ata çin aş İjesi!..*

T a n r ı e l ç i s i. Xoday altında beten adam arık bulsun...**

H a m ı. Alla bile! Alla bile!..***

T a n r ı e l ç i s i. Altun dağda Tanrının və ulularımızın şərəfinə qurbanlar kəsilsin.

H a m ı. Kəsilsin!.. Kəsilsin!.. (*Gedirlər, İçjen və Xuan gəlirlər.*)

İ ç j e n (*onların arxasınca*). Siz öz işinizdə, biz öz işimizdə... (*Xuana*) Onların başı qarışıqdı. Yasın ovasına var. Çobanı öldür, sürüləri Çinə sür.

X u a n. Atana nə deyim?

İ ç j e n. De ki, vacib xəbər olsa, dərhal çatdıracam. (*Gedirlər, Aşina İran elçisilə gəlir.*)

A ş i n a (*elçiyə, yarıcıddi-yarızarafat*). Burası Turan, orası İran, (*İstehzalı*) bilməm bizi nədir və kimdir ayıran?.. (*Sükut.*)

İ r a n e l ç i s i. Ulu kaqan, şahənşahdan sizə salam və ehtiram. (*Bəhramın məktubunu ona verir.*)

A ş i n a. Baxaq görək o nə yazır?.. (*Oxuyur, oxuduqca qəzəblənir*) «Ey iştahı çox, başında ağı yox. Sən kim, mən kim!?. Sən Əfrasiyab törəməsindən, mən Key nəslindən. Bizə qarşı bu düşmənçilik nədən?.. Mənim ölkəmə göz tikən gözsüz, ayaq basan başsız qalar...» Ax, Zervan törəməsi, sən nə qadar abdal və nəzakətsiz?! (*Elçi gedir, öz-özünə*) Dünya gah savaş istər, gah barış. Aşina barış istər. Fəqət vəzifə, hakimiyyət, zaman və siyasət məni

* Ata ruha aş Allahdır; Ata Allah ruha qıdadır!..

** Xoday [Tanrı] altında dayanan adam açıq üz bulsun. [Açıq üzlə dayansın.]

*** Allah bizimlədir!..

həm ona, həm buna çəkir... (*Sükut, qızgın və qəzəbli*). Ax!..
Kor və abdal Bəhram! Sənin o kor gözlərini açmaq, ağılsız
qafanı uslandırmaq mənə borc olsun... (*Ülken gəlir, ona*)
İrənin bizə etmədiyi pislik qalmadı...

Ü l k e n. İrə Zöhhak kimi qan istəyir, qan!
(*Bəhrama işarə ilə*) İlanə insan beyni yedirəndən öc
almalıyıq, Xəzər dağlarından Çin suyunədək olan yerlərə
sahib çıxmalıyıq! (*Gedirlər, Bəhram və Ərdəşir gəlirlər...*)

B ə h r a m (*yarımsərxoş, Aşınaya işarə ilə, sinirli*).
Ax, mənim tacıma göz dikən acgöz köpək!

Ə r d ə ş i r. Şahım, cəsərət olsa da, sən son zamanlar
çox içirsən. Özünü-sözünü bilmirsən... Qızgın başda ağıl
olmaz. Sən bir müddət şərəbdən və eys-ışrətdən uzaq
olmalısan.

B ə h r a m

(*laübalı*)

Geniş otlaqları olan Mitranı biz hər zaman,
Xoma şirəli südlə yad eyləyirik hər an.

Bol otlaqlı Mitraya sonsuzdur hörmətimiz,

Ə r d ə ş i r. Ona sayğı göstərib, rəğbət bəsləyirik biz.

B ə h r a m (*mənəli*). Əhura... Mitra... (*Pauza,*
Aşınaya işarə ilə) Mən o çöl kərtənkələsinnənmi
qorxacam?.. (*Sükut*) Turanı göz yaşları içində boğacam,
torpağını göyün yeddi qatına sovuracam...

Ə r d ə ş i r. Şirürəkli Bəhram qorxacaq deyil. Fəqət
o, turanlılardan daha təhlükəli düşməni unudur. (*Mənəli*
baxışlar.)

B ə h r a m. Yunanı deyirsən?..

Ə r d ə ş i r. Bəli, Yunanı deyirəm, bizim əbədi
düşmənimizi deyirəm.

B ə h r a m (*Aşınaya və Bizans qeysərinə işarə ilə*).
Turan pişiyinin və Bizans siçanının qarşısında Bəhram Şir
dayanıb! Ya izzət, ya zillət!..

Ə r d ə ş i r. Tacıdar, sən keçmişini unudursan. (*İrə-*
Yunan müharibələrinə işarə ilə) Dara və İskəndəri, Salmin
adasında və Plateydəki ağır məğlubiyyətləri xatırlasan?..

B ə h r a m (*ani düşüncədən sonra*). Milet şəhərini xaraba qoymağımızı, əhaliyə divan tutmağımızı niyə demirsən?.. (*Sükut*) Mən hələ Afınanı dağıtmağımızı, Yunan tanrılarını qırmağımızı demirəm... (*Gəzişir*) Həmin müharibələr İran tarixinin şanlı səhifələridir. Bugün-sabah (*Aşınaya işarə ilə*) turanşahın və Rum padşahının başından tacı özüm qapacam.

Ə r d ə ş i r. Sənin rəşadətini külli-ələmə bəlli. Fəqət düşməni qəvi, çox qəvi!

B ə h r a m. Nə olsun?.. (*Pauza*) Biz hiylə və fəndə əl atmalıyıq. Çinlə gizli əlaqə yaratmalıyıq. Onda metal əşyalar, xəz, ipək və fərasət...

Ə r d ə ş i r. Bizdə ləl-cəvahirat və siyasət... (*Gülüş*) Ancaq daxildə başqa bir əngəl. (*Baxışarlar.*)

B ə h r a m. Muğlar?.. Kahinlər?..

Ə r d ə ş i r. Hə, onlar, onların pis adət və ayinləri...

B ə h r a m. O əfsunçuların işləri keyf, eyş-işrət, şux dilbər... Muğlar ölkəni əxlaqsızlığa sürükləyirlər... (*Bu zaman Turana göndərilən elçi gəlir. Aşınaya işarə ilə.*) O səhra tülküsi səni necə qəbul etdi?

İ r a n e l ç i s i. Hörmət və izzətlə... (*Aşınanın məktubunu şaha verir.*)

B ə h r a m (*qəbula işarə ilə*). Bu da başqa bir dürlü siyasət... (*Məktubu oxuyur, oxuduqca qəzəblənir, ironiya ilə*) İranın ikibaşlı varisinə bax!?. Mən sənin iki başını yox edərəm!

Ə r d ə ş i r. «Ədalət zəfər çalmalıdır, Əhrimən məhv edilməlidir.»

B ə h r a m (*Əhuranın heykəli önünə gəlir*). Xeyirxah Hörmüzd! Mən «Avesta»ni oxuduqca sənə daha yaxın oluram. Sənin müqəddəs surətini gözə görünən hər şeydən daha pak və gözəl görürəm və duyuram. Bizim üçün yalnız bir yol var – Aşa yolu. Qalan bütün yollar yolsuzluqdur. Xeyirxah xeyiri, şər şəri seçir. Xeyirə – xeyir, Şərə – şər!.. Sən bizə xeyir və xoşbəxtlik, düşməyə şər və bədbəxtlik nəsb et. (*Saqiyə*) Saqi, mey ver mənə, qızılı xurma meyi.

(*Saqi qızıl camda mey gətirir, camı əlində tutaraq*) Ey meyləl! Mənə əbədi həyat və səadət ver. (*İçir, pişxidmət gəlir...*)

P i ş x i d m ə t (*ona*). Ər üzü görməmiş qızlar səni gözləyir...

B ə h r a m (*kefi kök, laübalı*). Öncə rəqqasələr gəlsin. (*Rəqqasələr gəlir, İran təranələri altında rəqs edirlər... Gedirlər, Aşina, Ozan, İlək və bəylər gəlirlər.*)

A ş i n a. Ünümü ünlər bəylər! Sözümü dinlər bəylər! Yata-yata belimiz qurudu. Dura-dura ayağımız keyidi. Yüyürəlim Ötükən yaylarına, Yasın ovasına, a bəylər, ov ovlayalım, quş quşlayalım. Yeyəlim, içəlim, xoş keçəlim, a bəylər. (*Ozana işarə ilə*) Elimizdə çalıb ayıdan Ozan olsun.

İ l ə k. At ayağı kölük, Ozan dili çevik olur.

A ş i n a (*yarıcciddi-yarızarafat*). Ozan qopuz çalsın, İlək oynasın. (*Gülüş,mənalı baxışlar...*)

İ l ə k (*ona işarə ilə, kənara*). Ah, o qartal baxışlar, şahin caynaqları kibi köksümü didib-parçalar... (*Bu sırada Ayxan gəlir, hamı gedir.*)

A y x a n (*Aşinaya*). Xuanlar üsyana qalxdılar!..

A ş i n a (*sinirli*). Ax, hiyləgər Vey prins!.. O Jujan xanla əbirdir. Məqsədi bizi özlərinə il etməkdir. (*Qəti və kəskin*) Onlar bunu görməyəcəklər!..

A y x a n. Jujan bizə tələ qurur...

A ş i n a. O tələyə er-gec özü düşür!.. (*Ülken gəlir.*)

Ü l k e n. Çinlilər hücumu keçdilər.

A ş i n a. Haradan?

Ü l k e n. Ötükənin quzey səmtindən.

A ş i n a. Qoşunların sayı?

Ü l k e n. Üç-dörd min olar.

A ş i n a. Düzümü?

Ü l k e n. Üç sıralı, nizamlı, silahlı...

A ş i n a. Onlar bu qaydanı bizdən öyrəndilər. (*Pauza*) Ər ad altında ölər. Çabuq bir hücum hazırlansın. (*Ülkenə*) Sən sağ, (*Ayxana*) sən sol cinahdan, mən də mərkəzdən hücumu keçərik. (*Gedirlər, İçjen və Xuan gəlirlər. Xuan birdən ona sarılır...*)

X u a n. Sən gerçəkdən gözəl və məlahətli sən.
(*Aşınaya işarə ilə*). Fəqət gör kiminlə yatıb-durursan?..

İ ç j e n. Bu barədə sussan yaxşıdır... Diqqətlə qulaq as. Aşına jujanların hərbi taktikasını bilir. Hücuma hazırlaşır. Prinsə təcili xəbər çatdır... (*Bu zaman İlək gəlir, onları görüncə pusur, qulaq asır...*)

X u a n. Hücumun vaxtı?

İ ç j e n. Bilinmir. (*Onlar gedirlər.*)

İ l ə k (*onların arxasınca*). Ax, casuslar!.. (*İçjenə işarə ilə*) Özünü gündə bir kişinin qucağına atan Çin fahişəsi! (*Gedir, Aşına qoşunla gəlir.*)

A ş i n a (*xaç çəkir*). Alla! Alla bile!*

Q o ş u n. Alla bile!

A ş i n a (*əskərlərə*). Sarın, kiçək! ** Ur-ra!..

Q o ş u n. Ur-ra!.. Ur-ra!.. Ur-ra!..

Şeypurlar çalınır. Gumbur-gumbur nağaralar çınlayır, Çin qoşunları ilə döyüş başlanır... Ozan qopuz çalıb oxuyur.

O z a n

Aşınadır nəslimiz,
Bozqurd bizim gücümüz,
Yetincə son günümüz,

Ə s k ə r l ə r

Biz qorxacaq deyiliz!..

O z a n

Dəlinə yer, çöksə göy,

Ə s k ə r l ə r

Türk əskəri yenilməz!

Ü l k e n

Oxlar kamandan çıxsın!

Aşına qalib olsun!

O z a n

Tanrı türkü qorusun!..

* Allahla! Allah bizimlədir!

** Silaha sarın, köçək!

Döyüş getdikcə şiddətlənir... Aşına bir Çin sərkərdəsi ilə vuruşur. Ətrafdakılar onlara maraqla tamaşa edirlər. Aşına yaralanır, ancaq buna əhəmiyyət vermir. Daha cəld və çevik tərpənərək, sərkərdəni ölümcül yaralayır. Sərkərdə yıxılır... (İçjen gəlir.)

İ ç j e n (*Aşınaya, bilərəkdən*). Sən ağır yara aldın...

A ş i n a (*yarasına baxaraq*). Bu, bir cızıq. (*İçjen yarasına zəhərli məlhəm qoymaq istər*) Məlhəmə ehtiyac yox. Mühəribə biz türklər üçün başqa bir türlü şənlik, seyri başqa bir gözəllik. Biz türklər açıq səhralarda doğarız, qanlı müharibələrdə qalib gələriz!.. (*Bu zaman Ülken və İlək gəlirlər, Ülkenə*) Neçə nəfər əsir alındı?

Ü l k e n. Bin kişidən çox.

A ş i n a. İlək neçə düşman oxladı?

İ l ə k. Saymadım...

A ş i n a (*əsilərə işarə ilə, Ülkenə*). Qocalara toxunulmasın. Çocuqlar türk adətincə tərbiyə alsınlar. Qızlar və qadınlar kənizimiz olsun. Əskərlər üç gün azad və sərbəst buraxılsın... (*Ozan qopuz çalsın, el-oba şənlənsin.*)

Ozan meydana çıxır, qopuz çalır, oxuyur, türk gözəllərini vəsf edir. İçjen dözmür, gedir...

O z a n

Ötükənin qızları
Göydə ayın on beşi.
Çiçəkləri qan edər
Gözlərinin atəşi.
(*İləyə işarə ilə*)
Turanın qızlarının
Gözləri gönül yarıır.
Onları gündüz günəş
Gecələri ay sarır...

(*Alqışlar.*)

Gedirlər, Tan-Suy və Çjou gəlirlər...

Ç j o u (*kədərli*). Çox uğursuz bir savaşı!..

T a n - S u y (*sinirli*). Səbəbi?!.

Ç j o u. Çoxdur... (*Türklərə işarə ilə*). Kyu-kyular yaxşı silahlanmışdılar. Hücumda və döyüşdə cəld və çevikdirlər; qeyri-adi igidlik göstərdilər. Üstümüzə oxu yağış kimi yağdırdılar. Aldadıcı manevrlər edib, qəfildən hücumla keçdilər... Arxadan bizə gözlənilməz zərbə endirdilər...

T a n - S u y . Düşmənin döyüş iradəsi, əhval-ruhiyyəsi necə idi?

Ç j o u. Çox yüksək...

T a n - S u y (*kinayəli*). Əskər və zabitlər döyüş zamanı musiqi dinlədi, şərab içib sərxoş oldular?..

Ç j o u (*özünü itirir*). Doğrudur, əlahəzrət.

T a n - S u y (*daha sinirli*). Bu gündən musiqi dinləmək, orduda şərab içmək qadağan edilir!

Ç j o u. Əlahəzrət, əfv edərsən, bizdə şərab və araq içməyə təbii bir meyl var. Jao şərab içməseydi, o necə müdrik ola bilərdi?..

T a n - S u y. Sus!.. Jao başqa, ordu və əskər daha başqa!.. (*Bu zaman zabıt bir türk əskərini əsir alaraq gətirir, hirsli, ona*) O kim!?

Z a b i t. Bir türk əsiri.

T ü r k ə s i r i. Türk əsiri yox, türk əskəri!

T a n - S u y (*onlara*). Baxın, əskər belə olur! (*Əsirə*) Əskər, bu cəsarət sənə nerdən?

T ü r k ə s i r i. Atlı Xandan!..

Z a b i t. Əlahəzrət, o, bizim doqquz əskəri oxladı. Bir zabitin gözünü tökdü. (*Unu gəlir.*)

T a n - S u y. Boğazından atın quyruğuna bağlansın. Baş bədəndən üzüləncə Şan-Xay küçələrində sürüdülsün. (*Əsir əmri eşidincə gizlətdiyi tiyəni bir göz qırpımında alır, zərblə ürəyinə saplar, onlar heyrat içində qalarlar... Onlara*) Bax, qalibiyyətin səbəbi bu, məğlubiyyətin səbəbi ol!..

U n u (*ərinə*). Əzizim, cəbhədəki uğursuzluqlar səni sarsıtmış, sinirlərini pozmuşdur. Gedək, dərđini veytsi oyunu ilə dağıt.

T a n - S u y. Yox, öncə şərab, sonra lyabo oyunu...

U n u. Yaxşı, sən deyən olsun... (*Gedirlər, İçjen və Ayxan gəlirlər, İçjen ona sarılır...*)

A y x a n. Aşına bilsə?..

İ ç j e n (*əlini onun ağzına basar*). Sus!.. (*Nazlı-qəmzəli*) Prinsesanın qoxusu ağıllını dəli, dəlini ağıllı edir. Ondan zövq almaq hər kəsə nəsb olmur. (*Baxışarlar...*)

A y x a n (*iradəsiz, sanki öz-özünə*). Ah, o baxışlar, aman nə cazibədar?..

İ ç j e n. Duyğusuz könüllərdə böyük həyəcan doğurar... (*Ağappaq sinəsini açır.*)

A y x a n (*sinəsindən öpür*). Ah, sən çiçəkdən zərif, güldən ətirliyə, əsl Çin gözəlisən. (*Onu gül kimi iylər*) Ah, aklım başımdan getdi...

İ ç j e n (*daha nazlı-qəmzəli*). Bilirsən ürəyimdən nələr keçir?.. (*Sükut*) Kaş sən ürəyimdən keçənləri biləydin...

A y x a n. Bilirəm...

İ ç j e n. Yox, burada yox... (*Bu zaman ayaq səsləri eşidilir, onlar dərhal gedirlər, Aşına gəlir.*)

A ş i n a (*öz-özünə*). İçjendən gözüm su içmir... Şübhələr içimi yeyir. Bir an belə mənə dinclik vermir!.. (*İlək gəlir, ona*) Aydan arı, gündən görüklü İlək neçin, nədən kədərli görünür?

İ l ə k (*eyhamla*). Hələ bir soruşursan da?.. (*Sükut*) Sən məni duya bilsən, onda nələr çəkdiyimi anlarsan... Bax, mənə iyi bax!.. Gözlərim könlümün aynası, dodaqlarım çırpınan qəlbimin naləsi. Gecələr uyquma girərsin, gündüzlər bir «ah» olub göylərə çəkilərsin.

A ş i n a (*başını sinəsinə sıxar...*). İlək, ah, İlək!.. Sən bu gün bilməm neçin, nədən zəhərli bir tikən?..

İ l ə k. Çünki sən mənə qarşı laqeydsən. (*İçjenə işarə ilə*) Ehtirasın qara yelkəni ilə çox əylənirsən. Onun nazı ilə çox oynayırsan. Məni isə düşünmürsən. (*İradəsiz, kənara*) Of!.. Qalmadı məndə can!.. (*Bu zaman Ülken gəlir, o gedir.*)

Ü l k e n. Eftalitlər ticarətimizə mane olurlar...

A ş i n a (*sinirli*). Acgöz sasanilər onlardan geri qalmırlar!.. Çinin zərif əşyaları, ipəyi, mərcan və mirvarisi (*Bəhrama işarə ilə*) İran şahını qudurtmuşdur. İndi o, böyük karvan yoluna göz dikmişdir. Bu gündən karvan yolu nəzarətə alınsın. Ticarətimizə mane olanlara qarşı tədbir görülsün... (*Sükut*) Ax, abdal Bəhram! Sən Çin ilə gizli danışıqlar aparırsan. Mənə quyu qazırsan. Er-gec o quyuya özün düşürsün... (*Sükut*) Tabodan nə xəbər?..

Ü l k e n. O, Çinə qaçdı. Çin təbəəliyini və adətini qəbul etdi.

A ş i n a. Ax, Tabo, Tabo! Sən uruğunu unuttun. Adətimizi pozdun. Fəqət bilməliydin: Yadın dalınca gedən özününkünü unudur... (*Bu zaman Ayxan gəlir.*)

A y x a n (*Aşınaya*). Çinlilər sınırlarımızı pozdular.

A ş i n a. Haradan?

A y x a n. Çaçadan...

A ş i n a. Sənin minlik qoşununun?..

A y x a n. Qoşun düşmənə qarşı şiddətlə vuruşarkən bir Çin əfsunçusu gəldi. Anlaşılmaz dualar oxudu. Qəfildən səmada bir albız, qara Ruh göründü... Yer silkələndi, göy titrədi. Şimşək çaxdı, göy guruldadı, yağış yağdı. Döyüşçülərimizin yaraqları islandı... Sonra Çin generalı mələikələrdən bir teatr düzəltdi. Əskərlər onları görəncə silahlarını buraxdılar, malaikələri qucaqladılar...

A ş i n a (*Ülkenə*). Süvari dəstələri Çaçə üzərinə!.. (*Gedirlər, İçjen və Xuan gəlirlər.*)

İ ç j e n. Atlı dəstələrimiz çadırları dağıtdı. Oğlan və qızlar əsir alınıb Çinə aparıldı... Sən nə etdin?

X u a n. Mən də çadırlara od vurdum. İlxıları ormana qovdum. İçməli su mənbələrini zəhərlədim. Nuşubilər və dulular arasındakı ədavəti daha da qızışdırdım...

İ ç j e n. Afərin! İndi yubanmadan Çinə get. Atama de ki, qoşun Çaçə üzərinə gedir. Amansız vuruş gözlənilir.

X u a n. Anan sənə görə çox narahatdır. Aşınanın nə vaxt zəhərlənəcəyini bilmək istəyir.

İ ç j e n. De ki, hələlik baş tutmur. İlk məni İblis kimi izləyir... (*Gedirlər, Aşına Bizans elçisi ilə gəlir.*)

Aşına (*elçiyə*). Yollar necədir?

Bizans elçisi. Qorxuludur, qaçaq-quldurlarla doludur. Konstantin sizdən razı, İran padşahından narazıdır...

Aşına. Fikri nədir?

Bizans elçisi. Sizinlə sazişi təzələmək, bir ittifaqda birləşmək.

Aşına. Konstantin bizim əski dostumuz. (*Kənara*) Həm də düşmənimiz... (*Ona*) Bir ittifaqda olmağımız həm sizin, həm də bizim üçün xeyirlidir... Ancaq qeysərin gizli işləri dostluğumuzu poza bilir.

Bizans elçisi. Lütfən fikrinizi açıq söyləyin.

Aşına. Bizans İranla gizli danışıqlar aparır... Bunun sonu nə olur?.. (*Sükut*) Bunu düşünmək lazım. (*İki əlinin barmaqlarını ona göstərərək*) Baq, bənim on parmağım var. Sizin on diliniz. Mən Danapırın harada olduğunu, İsterin hara akdığını iyi bilirəm. Uluslararası anlaşmada düzlüyü sevirəm. Konstantini də sözü düz, dili doğru olmağa çağırırım. Rum hökumətinə sığınan o harın tayfalara qarşı pək kinliyim. Sizin də, bizim də bir düşmanımız var. O, Bəhramdır... Aşına savaştan qorxmur. Fəqət öncə öz millətini və ulusunu, sonra insanları, daha sonra şirin olduğu qədər də acı olan dünyanı düşünür. (*Sükut*) Dünya qızıl bardağa bənzər. O bardaq güclülərin əlində olmalıdır.

Bizans elçisi (*xaç çəkir*). Allah və İsa köməyiniz olsun.

Aşına (*təaccüblə*). İsa kimdir?

Bizans elçisi. Allahın oğlu.

Aşına (*eyni tərzdə*). Əcəba, Allahın da oğlu olurmu?.. (*Sükut*) Bizim öz dinimiz, öz Tanrımız var. Sizde xaççəkmə adəti olmamışdı. O, sizə Atılladan qalmışdı... (*Gedirlər, İçjen gəlir.*)

İ ç j e n (*halı pozuq, hirsli, öz-özünə*). Ah, nə uğursuz taleyim varmış?.. Halımı özümdən başqa bir kimsə duymazmış. Hər gün mənim için dürlü bir ölüm, dürlü bir düşün. (Sükut) Mən qisas almalıyam!.. (*Bu zaman Aşına gəlir, ona, sinirli*) Çaçanı basdınız!?. Prinsi öldürdünüz!?

A ş i n a. Basdıq da, kəsdik də!..

İ ç j e n (*daha sinirli*). Bu, sizdə əski bir adət!..

A ş i n a. Biz bu adəti sizinkilərdən öyrəndik...

İ ç j e n (*kənara*). Er-gec sən də o prins kimi gəbərirsen!..

A ş i n a. Sən bu gün zəhərli bir ilansan!

İ ç j e n (*hirsli*). Səbəbkarı sən, yalnız sən!.. Sən mənimlə yox, qara ruh kimi izimdən çəkilməyən İləklə əylənirsən.

A ş i n a. O, bənim silahdaşım, qız arkadaşım.

İ ç j e n (*sinirli*). Əsla! O sənin sevgilin!.. Hər kəs mənim gözəlliyimə prəstiş edərkən, qarşımda diz çökərkən, sən mənə qarşı laqeydsən... İçjen onu təhqir edənləri bağışlamır!..

A ş i n a (*bilərəkdən*). Mən səndən başqa bir kimsəyi sevməm, bir kimsəyə könül verməm.

İ ç j e n (*daha sinirli*). Yalan, büsbütün yalan!.. (*Bu zaman İlək gəlir, onları görüncə gizlənir...*)

A ş i n a (*qəsdən*). Əfv et, suçum varsa, unut. Gəl səni bir öpəyim. (*Onu öpmək istər, o geri çəkilər...*)

İ ç j e n (*nifrətlə, kənara*). Qurd törəməsi!.. (*Gedir.*)

A ş i n a. İçjen, dayan! (*O dayanır*) Gəl, gözəl mələyim, Çin ipəyilə süslənmiş o qızıl çadır, ətirli yorğan-döşək bizi bəkləyir. (*Onu zorla aparır...*)

İ l ə k (*onların arxasınca, İçjenə işarə ilə, öz-özünə*). Ax, pozğun qadın! Aşına er-gec bənim olur... (*Gedir, Tan-Suy və Xuan gəlirlər.*)

T a n - S u y (*ona*). Qızımı görə bildinmi?

X u a n. Gördüm də, sənə şad xəbər gətirdim də. (*Ayxana işarə ilə*) O, minbaşını ələ aldı...

T a n - S u y. Aşına bundan şübhələnmədi ki?

X u a n (*duruxar*). Məncə, yox.

T a n - S u y. Sən sədaqətli və istedadlı casussan, böyük mükafatlara layiqsən.

X u a n. Mən imperatora və vətənimə xidmət edirəm!..

T a n - S u y. Mən sənə güvənirəm. (*Ötükənə işarə ilə*) Ora haçan qayıdacaqsan?

X u a n. Sabah.

T a n - S u y. İçjenə çatdır ki, ayıq-sayıq və işində möhkəm olsun. Həyatı təhlükədə qalsa, qaçıb canını qutarsın.

X u a n. Çatdıraram, mütləq çatdıraram. (*Bu zaman Yan-Çen gəlir, ona*) Müdrik Yan, axı gecələr məni qara basır. Qara ruhlar mənə dinclik vermir...

Y a n - Ç e n. Get, beş növ qurbanlıq heyvanın sidiyi ilə yuyun... (*Xuan gedir, Tan-Suya*) Özünü necə hiss edirsən?

T a n - S u y. Çox pis!.. Yuxumda tez-tez müdrik loonu görürəm... Bu saat elə bil ki, onun nurundayam.

Y a n - Ç e n. Onun ruhu həyatverici, pak və müqəddəsdir.

T a n - S u y (*maraqla*). Ömrü uzada bilirmi?

Y a n - Ç e n. Təəssüf ki, yox.

T a n - S u y (*təəssüf qarışıq kədərlə*). Əfsus!.. İnsan ömrü çox qısadır, əfsus. Mən çox yaşamaq istəyirəm...

Y a n - Ç e n. Mən səni başa düşürəm... Bilirəm ki, bir insan ömrünə yüz il yerləşmir, ancaq onda min illərin həsrəti, nisgili, qəm-qüssəsi var. Bilinəndə ki, göylərin altında xeyir xeyirdir, şər meydana çıxdı. Varlıqla yoxluq bir birini törətdi. Əvvəlki ilə sondakı bir-birini təqib etdi...

T a n - S u y. Eh, təbiət və kainat başdan-başa sirdir. (*Səmaya baxaraq*) Qanadım olsaydı, ora uçardım. Göyün sirlərindən agah olardım.

Y a n - Ç e n. Göylərin yolu qaranlıq və anlaşılmazdır, ulu imperator.

T a n - S u y. Dünya bizim düşüncəmizə görə belədir. Bəs Kırşnaya görə necədir?

Y a n - Ç e n. Kırşnaya görə, cismani dünya gerçəkliklərin kölgəsidir. Əsl gerçəklik Ruhi Dünyadır. Kainatda saysız-hesabsız dünyalar var. Günəşi, Ayı, Ulduzu olan milyonlarca kainat mövcuddur.

T a n - S u y. Ölüm barəsində nə deyir?

Y a n - Ç e n. Çox şey... Amma bir məsələni xüsusi qeyd edir.

T a n - S u y (*yarıtəaccüblü*). Nəyi!?

Y a n - Ç e n. «Ölüm məqamında Məni anın.»

T a n - S u y (*fikirli*). O nə üçün belə deyir?

Y a n - Ç e n (*çiyinlərini çəkir*). Düzü, mən də bilmirəm.

T a n - S u y (*qüssəli*). Təəssüf, ölümə çarə yoxdur. Hər halda mən çox yaşamaq istəyirəm.

Y a n - Ç e n. Elə isə Çin müdriklərinin sözlərinə əməl et. (*Baxışarlar*) Unu yaşlıdır. Səninlə əməlli-başlı məşğul ola bilmir. Özünə bir neçə gözəl-göyçək qız seç. Qoy onlar hər gün səninlə məşğul olsunlar... (*Zarafatla*) Hərdənbir səni qıdıqlasınlar. (*Gülüş, bu zaman bir əkinçi gəlir.*)

Ə k i n ç i (*imperatora təzim edir...*) Əlahəzrət, mən sadə bir əkinçiyəm. İluzunu çalışıram, çabalayıram, tər tökürəm. Amma külfətim ac-yalavac qalır.

T a n - S u y (*yarıtəaccüblə*). Maraqlıdır! Çin kəndlisi ac-yalavac qalır?.. Çox maraqlıdır! Nə üçün?

Ə k i n ç i. Uyur bir gündə məhsulumu yığdım. Elə həmin gün vergiyiğanlar qaraquş kimi başımın üstünü aldılar. Məni döydülər. Məhsulumu əlimdən aldılar. Mənə bir sıxma qara darı da buraxmadılar.

T a n - S u y. Qoca, həyatda hər kəsin bir qisməti olur. Bir var varlıların qisməti, bir də var yoxsulların qisməti; bir var böyük adamların qisməti, bir də var kiçik adamların qisməti...

Ə k i n ç i. Axı, bu, ədalətli deyildir. Allah nə üçün insanları belə yaratmışdır?.. (*Gedirlər, Aşına və Ülken gəlirlər.*)

Ü l k e n. Sasanilər Rum patriklərinə Çin ipəyini qızıl qiymətinə sataraq daha da varlanırlar. Məqsədləri Bizansı var-yoxdan çıxarmaq, sonra bizimlə hesablaşmaqdır.

A ş i n a. Ticarəti və hərbsi güclü olan ulus basılmaz... Görünür, şirxislət Bəhram (*Özünə və Rum qeysərinə işarə ilə*) bizi yaxşı tanımır... Narahat olma, biz də Çindən xarac kimi aldığımız zərif əşyaları və ipəyi İran tacirlərinə baha qiymətə satırıq. Turan qüdrətli və zəngin ölkəyə çevrilir. İran şahını narahat edən budur. Üstəlik o, öz tacirlərindən çox vergi yığır. Zəngin kahinlər vergi verməkdən boyun qaçıırırlar. Bu da İranın daxilində böyük narazılığa və çaxnaşmaya səbəb olur... Er-gec Çin və İranla haq-hesab çəkilir!

Ü l k e n. Zəif Çin və İran, güclü Turan?

A ş i n a. Bəli. (*Ayxan gəlir.*)

A y x a n (ona). Çin qoşunları sınırlarımızı pozdu. Çadırlar dağıdıldı. Əhali dağlara və ormanlara qaçdı...

A ş i n a. Qalalar?

A y x a n. Təslim edildi.

A ş i n a. Sürülər?

A y x a n. Çinə sürüldü.

A ş i n a (sinirli). Bu necə cürət, necə cəsarət?!

A y x a n (onu sınamaq məqsədilə). Bəlkə də xəyanət?..

A ş i n a (təəccüblü). Xəyanət?! (*Sükut.*)

A y x a n (eyni tərzdə). Məncə, burada xəyanət izi görünür. (*Mənalı baxışlırlar...*)

A ş i n a. Xain er-gec cəza bulur!.. (*Ülkenə*) Ordu Veyə doğru!.. (*Gedirlər, Tan-Suy və Çjou gəlirlər.*)

Ç j o u. Aşına ordusunun Şan-Xay üzərinə hücumunun qarşısı alındı... Məkan çölündə ağır döyüşlər gedir...

T a n - S u y. Türkyurd və Uyğyr xanlıqları??

Ç j o u. Yerlə yeksan edildi.

T a n - S u y. Əsirlər?

Ç j o u. Çinə gətirildi.

T a n - S u y. Kişilərin qulaqları kəsilsin. Bişirilib özlərinə yedirdilsin. (*Türklərə işarə ilə*) Onlara ev tikmək öyrədilsin. Cavanlar Çin qızları ilə evləndirilsin. (*Çin səddinə işarə ilə*) Əsirlər səddin və qalaların tikintisinə cəlb edilsin. (*Gedirlər, Aşına və İlək gəlirlər...*)

A ş i n a (*sinirli, qızgın*). Uğursuzluq!.. Məğlubıyyət!.. Hərb və fəlakət!..

İ l ə k (*eyni tərzdə*). Həm də xəyanət! Alçaqca bir xəyanət!..

A ş i n a. Kimdən!?

İ l ə k. İçjəndən!..

A ş i n a. Ola bilməz! (*Sükut, Ülken gəlir.*)

Ü l k e n. Çin ordusu güc gəldi, savaş bitdi...

A ş i n a (*iradəsiz*). Ah, yandı bağırm! Göynədi içim!.. Dünən bizə əsir olan çinlilər...

Ü l k e n. Bu gün bizə yumruq düyünlər. (*Bu zaman Ana, Ozan və Şaman gəlirlər...*)

A ş i n a (*alayıcı səslə, Anaya*). Bəri gəlmiş ağbirçəkli, izzətli canım Ana.

A n a (*ona*). Qara qıyma gözlüm bənim! Elimiz, ulusumuz basıldı! Xəbərin varmı?

A ş i n a. Var.

A n a. Tovla-tovla ilxılarımız, mal-qaramız yox oldu! Xəbərin varmı?

A ş i n a. Var.

A n a. Kölgəlicə göy çadırım dağlıdı! Xəbərin varmı?

A ş i n a. Var.

A n a. Yigitlərim! Əzizi ölən bir il ağlar, yurdunu itirən bin il. Yerinizdən uru durun. Polad üz qılıcı əlinizə alın. Qumru-qumru atları binin. Düşmən üstünə gedin.

O z a n. Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz.

H a m ı. Qarı düşmən dost olmaz!.. (*Gedirlər, Tan-Suy və Unu gəlirlər.*)

T a n - S u y. Açına ordusu darmadağın edildi...

U n u (*Aşınaya işarə ilə*). O canavar südü ilə bəslənən, madyan südü içən necə oldu?!

T a n - S u y (*qəsdən*). Qaçıb gizləndi. Hərbə cürət etmədi. (*Bu zaman türk elçisi gəlir.*)

T ü r k e l ç i s i (*təzim edir*). Ulu imperator, kaqan sülh təklif edir.

T a n - S u y (*kənara*). Sülh bizim üçün də xeyirlidir. (*Ona*) Təklif qəbul olunur... (*Elçi gedir.*)

U n u. Nahaq yerə razı oldun!

T a n - S u y. Unu, onları çox da qıcıqlandırmaq olmaz... Çjou, düz demirəm?

Ç j o u. Düz deyirsən, əlahəzrət...

T a n - S u y. Bugün bizim üçün uğurlu gündür. Həm qələbə günü, həm də Səma, Yer və Su ruhlarının doğulduğu gündür... (*Yan-Çen gəlir.*)

Y a n - Ç e n (*türklər üzərində qələbəyə işarə ilə*). Kim istəyirsə səma altında böyük hakimiyyətə nail olsun, onun kökünü kəsməlidir...

T a n - S u y. Kim düşməni özünə güclə tabe etməyə cəhd edərsə, onu alqışlamaq lazımdır. (*Alqışlanır.*)

Y a n - Ç e n (*ona*). Ağıl və iradə səndə.

T a n - S u y. Güc xalqda... (*Gedirlər, Ozan qopuz çalaraq gəlir.*)

O z a n. Qanı dediyim bəy ərənlər?.. Dünya bənim deyənlər?.. Ah, əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı?.. Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya... (*Gedir.*)

P ə r d ə

İ K İ N C İ H İ S S Ə

İran... Bəhram şahın sarayı... Şah böyük təlaş və həyəcan içində gəlir...

B ə h r a m (*öz-özünə*). Ah, bu, necə yuxu!?. Bu, necə qorxu!?. Saqi!.. (*Saqi gəlir*) Mey ver mənə. (*Saqi gedir, baş möbid əlində «Yaşt» kitabı gəlir...*)

B a ş m ö b i d. Şahlar şahı! Bu, nə hal, nə əhval?..

B ə h r a m. Bu gecə qorxulu bir yuxu gördüm. (*Pauza*) Gördüm ki, yüz min oxatan turanlı qızmış şir kimi üstümə gəlir... Qəfildən bir turanlı əjdərə döndü. Döyüş meydanında özümü itirdim. Qaçmağa at tapmadım. (*Saqi qızıl camda mey gətirir, gözləyir*) Bu zaman səmədan bir şaman peyda oldu. Öz dilində dualar oxudu. Həmən şimşək çaxdı. Asimanı dəhşətli bir alov bürüdü. İran qoşunları atəşdə yandı. Turanlılar ac qurd kimi üstümə cumdular. Elə bu an yuxudan ayıldım.

B a ş m ö b i d. Şahım, İran böyük bir bəladan xilas olub.

B ə h r a m (*təəccüblü*). Nə bəla!?. Hansı bəla!?.

B a ş m ö b i d. Turanlıların İrana böyük hücumu olacaqdı. Lakin son anda Aşına fikrini dəyişmiş, Çin üzərinə getmiş...

B ə h r a m. De görüm, günəş hansı bürcdədir?

B a ş m ö b i d. Şir bürcündə.

B ə h r a m. Bürc nə vəd edir?

B a ş m ö b i d. İran üçün uğurlu günlər...

B ə h r a m (*sakitləşir, meyi alır, içir, Saqi gedir, turanlılara işarə ilə*) O eybəcər sifətlilərin surətləri gözlərim önündən getmir ki, getmir.

B a ş m ö b i d. Özünü ələ al, şahım. O yuxunu unut. Əhura dadımıza çatacaq. Mingözlü Mitra onları atəşdə yaxacaq... Turanlılar davaya başlasalar, hiyləyə əl at. İtigözlü Xurdadı işə qat. Mühəribə üçün Herat vadisini seç.

B ə h r a m. Nə üçün oranı?!.

B a ş m ö b i d. Çünki ora dar və çıxılmazdır. Döyüş və hiylə işlətmək üçün əlverişlidir.

B ə h r a m (*onun əlindəki kitaba işarə ilə*). Aç, oradan bir dua oxu.

B a ş m ö b i d

(oxuyar)

Yuxu nədir bilməyən açıqgözlü Mitraya,
Hakimdir, hökmdarlar dua edən Mitraya,
Qaniçən düşmənlərin sıx ordusunu yenən,
Bir-birilə döyüşən orduları ayıran,
Ölkə hökmdarları ona dua edirlər...

B ə h r a m. Kifayətdir. Zərdüştün baş məbədgahında
arasıkəsilmədən dualar oxunsun. Baş Allahın şərəfinə
qurbanlar kəsilsin... (*Ərdəşir gəlir, baş möbid gedir, ona*)
Narahatsan.

Ə r d ə ş i r. Necə də narahat olmayım?.. (*Sükut*)
Patriklərin xəzinəsi zərlə, ipəklə dolur? Bizimki isə boşalır!..
Belə davam etsə, Turan və Yunan yenilməz olur.

B ə h r a m (*fikirli*). Sabahdan Bizansa gedən yollar
bağlansın. Patriklərdən daha çox bac-xərac alınsın.

Ə r d ə ş i r. Bəs ordu!?

B ə h r a m. Ordu Assuriya qaydasında qurulsun...
(*Bu zaman həmin türk elçisi gəlir.*)

T ü r k e l ç i s i. Turanşahdan şahənşaha salam və
ehtiram. (*Naməni ona verir.*)

B ə h r a m (*rişxəndlə*). Baxaq görək o, nə yazır?
(*Oxuyur*) «Şah, öncə dağıtdığın körpüləri düzəlt. Körpüsüz
çayların üzərində körpü sal...» (*Oxuduqca əsəbləşir, sinirli,*
Aşınaya işarə ilə) Ax, qudurğan köpək! Səhra tülküsi!.. Hər
hökmdarın bir şeyə qızğın ehtirası olur. Səninki çalıb-
çapmaq, dağıtmaq!..

T ü r k e l ç i s i (*kənara*). Sənin də peşən çöl eşşəyi
ovlamaq... (*Ona*) Şah, qızmayın, məktubu sonacan
oxuyun. Bizim qoşunlar həmin körpülərdən keçib Bizansa
gedəcəkdir.

B ə h r a m (*sinirli*). Bu ki əmr və məni təhqirdir!
(*Sükut*) Əgər turanşah mənim məmləkətimə pis niyyətlə
ayaq bassa, onu alovlarda yandıracam, külünü göyə
sovuracam. Cəllad! (*Cəllad gəlir, elçini göstərir*) Boynu
vurulsun!

T ü r k e l ç i s i. Elçinin də boynu vurulurmu?..
(*Elçi aparılır.*)

B ə h r a m (*Ərdəşirə*). Ordu müharibəyə hazır olsun!..
(*Baş möbid başıalovlu gəlir.*)

B a ş m ö b i d (*böyük həyəcanla*). Ulu Məzda! İmdad! İmdad və inayət!.. Tacidarım!..

B ə h r a m (*təəccüblə, ona*). Nə olmuş?!

B a ş m ö b i d. Yunanlar ölkəmizə soxulmuş... Məbədgahlar yandırılır. Xalq İsayə tapınmağa çağrılır. Ulu Zərdüştün dini təhqir edilir... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Turan qoşunları ilə Çin qoşunları üz-üzə gəlir... Müharibə getdikcə şiddətlənir... Aşına döyüşdə ağır yara alır, buna baxmayaraq vuruşur, əskərləri döyüşə ruhlandırır...

A ş i n a (*uca səslə, əskərlərə*). Alla! Alla bile!.. Sarın kioççak!..

Ü l k e n (*ona*). Sənə vuruşmaq olmaz...

A ş i n a (*döyüş meydanından çıxarılır, yarasına dağ basılır, ağrı və əzaba mərdliklə dözür... İçjen gəlir...*) Mənə bir udum su.

Ü l k e n. Su yox, madyan südü. (*İlək ona madyan südü verir.*)

İ ç j e n (*Aşınaya, qəsdən*). Sən ölümcül yaralanmışsan... (*Kənara*) Kaş qəhr olaydın! (*Ona*) Sənə kim qiydı, kim?..

A ş i n a. Tabo.

İ ç j e n (*bilərəkdən*). Ax, alçaq Tabo!

A ş i n a. Məni öz çadırıma... (*Aparılır, İçjen İləyin yolunu kəsir...*)

İ ç j e n (*ona, sinirli*). Ax, çöl sıçovulu! İzimdən çəkilməzsən. Məni qara ruh kimi izlərsən.

İ l ə k (*eyni tərzdə*). Çünki sən alçaq bir qadınsan! Xain və satqınsan!..

İ ç j e n. Çəkil yolumdan, rəzil!

İ l ə k (*kinayəli*). Çəkilməsəm nə olur?.. (*Sükut, baxışrlar*) Bu gün çəkirim, sabah yolunu kəsirim. (*İçjen onu itələyib keçir, gedirlər, Şaman gəlir...*)

Ş a m a n (*üç dəfə davula vurur, öz-özünə*). Yaraqlandım, yasaqlandım, Toyunun yurduna vardım. Diz vurdum, üç dəfə kölgəsində dua oxudum... Aan Arqıl soyundan qalan yeganə Şaman mənəm. Öz hökmümlə, öz gücümlə, öz etiqadım ilə böyük möcüzələr yaradırəm. (*Bu zaman bir qadın kor uşağı ilə gələr, onu dinlər*) Ölüləri dirildirəm, korları sağaldırım...

Q a d ı n. Mərə Şaman, bənim övladım anadan kor doğuldu. Ona bir ilac.

Şaman qamlıq edir, ruhlarla əlaqəyə girir, üç dəfə barmaqlarını uşağın gözlərinə çəkir, dualar oxuyur, üç dəfə püfləyir, uşağın gözləri açılır...

U ş a q (böyük sevinclə). Ana, görürəm!..

Q a d ı n (*onu bağrına basır, böyük heyrat və həyəcanla*). Ah, görmək!.. O da başqa bir türlü səadətdir!.. (*Oğluna*) Gerçəkdənmi görürsən?

U ş a q. Gerçəkdən görürəm!

Q a d ı n (göyə doğru). Ey ulu Tanrı...

Ş a m a n (*onun sözünü kəsir*). Ulu qüvvət də, ulu qüdrət də (*göyə baxaraq*) Tanrı yox, mənəm!.. (*Gedirlər, Tan-Suy və Çjou gəlirlər.*)

Ç j o u. İki kaqanlıq birləşdi. İstemi kaqanın Batıya yürüşü başlandı... Türklər artıq Yantsızı çayında atlarını suvarırlar. Otaqlarımızda ilxılarını otarırlar. Çamçaqda kımıs içib, tər lan kimi qızlarımızla keyf çəkirlər. Ah, kaş gözlərim kor olaydı, kor!..

T a n - S u y. General, özünü ələ al. Ah-uf etməklə iş bitmir. Ölkənin daxilində qayda-qanun yaratmaq, şöhrətpərəst drujinaçılara qarşı tədbir görmək lazımdır. Çində məskunlaşan və müharibədə əsir alınan türklər adətlərindən uzaqlaşdırılmalı, kitaylı ruhunda tərbiyə edilməlidirlər.

Ç j o u. Janqar artıq bu işlə məşğuldur. O, türklərə çinli paltarı geyindirir, onları bizim adətlərimizə alışdırır, kişilərini qızlarımızla evləndirir...

T a n - S u y. Çox yaxşı, çox gözəl. Bu iş harada daha uğurla həyata keçirilir?

Ç j o u. Çanyanda. (*Xuan gəlir.*)

X u a n. Tabo Aşınanı yaraladı.

T a n - S u y. O öldümü?

X u a n. Ölmədi.

T a n - S u y (*sinirli*). Əfsus!.. (*Sükut.*)

X u a n. Aşına sınırlarımızda böyük ticarət qurmaq fikrindədir.

Ç j o u. Bu ticarətdə o, başqa məqsəd güdür...

T a n - S u y (*fikirli və qayğılı*). Onlar Çinə arı pətəyi kimi baxırlar. Öncə ticarət, sonra incə siyasət, nəhayət, böyük hakimiyyət. Yox, bu ölçüsüz səma altında böyük hakimiyyətə mən malik olmahyam!.. (*Sükut, Xuana*) İçjen nə edir?

X u a n. O, bəyləri və tayfa başçılarını bir-birinə qatdı, aralarında böyük ədavət yaratdı... Sabo adi bir münaqişəni böyük qan intiqamına çevirdi.

T a n - S u y. Afərin, Sabo. Gerçəkdən Sabo! (*Bu zaman bir zabit gəlir.*)

Z a b i t (*ona*). Şan-Xayda böyük iğtişaş!.. Şəhərdə türklərin «Ura!» səslərindən qulaq tutulur. Evlər talan edilir... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Ötükən... Adamlar meydana toplaşırlar, türk adətincə məhkəmə qurulur. Aşına gəlir...

A ş i n a. Suçlular gətirilsin. (*Gətirilir*) Ey türk xalqı! Adət və qanunlarımız pozulmuşdur. Suçlular Yasa üzrə mühakimə ediləcəklər. Qız, sənə kim təcavüz etdi?

Q ı z. Ulu kaqan, bu oğlan məni zorladı.

A ş i n a. İlək, o doğru söylədimi?

İ l ə k. Doğru söylədi.

A ş i n a (*oğlana*). Oğlan, suçunu boynuna alırsanmı?

O ğ l a n. Alıram.

A ş i n a. Elə isə həmin qız bu gündən sənin arvadındır. Qərardan boyun qaçırsan, cəzan ölümdür.

İ l ə k (*bir qadına işarə ilə*). Şu qadın ərinə xəyanət etdi.

A ş i n a. Ortadan bölünsün!

Q a d ı n (*onun ayaqlarına qapanır*). Dünya şirin, can əziz, canıma kıyma, kağan.

A ş i n a. Adətimizcə ərə xəyanət bağışlanmır.

S ə s. Ulu qağan, ölmüş qardaşın arvadını kim ala bilir?

A ş i n a. Yalnız qardaş ala bilir.

A y x a n. Bu əskər iki at, dokuz qoyun oğurladı.

A ş i n a (*oğruya*). Əvəzini beş qat artıq ödəyərsin.

A y x a n (*ikinci əskərə işarə ilə*). Bu əskər ilimizə xəyanət etdi. Bən ona «Uyarsız ata binmə» dedim, o bindi. «Az söylə, uz söylə» dedim. O, yalan söylədi.

A ş i n a. Boğazı kəsilsin!.. (*Hamı gedir, Ülken gəlir.*)

Ü l k e n (*ona*). Çin generalları sınırlarımıza qoşun çəkirlər. Yollar tutulur, su mənbələri zəhərlənir.

A ş i n a. Törem nə olur?

Ü l k e n. Onun obası basıldı. Əskərləri oxlandı...

A ş i n a (*sinirli*). Törem savaşda mərd və cəsur, fəqət siyasətdə kor və abdal!

Ü l k e n. Onu hiyləgər Tzsyuan aldatdı. Aklını başından aldı.

A ş i n a (*daha sinirli*). Ax, Törem, Törem!.. O, hara qaçdı?

Ü l k e n. Buxaraya. (*İlək gəlir*) Məncə, aramızda satqın var.

A ş i n a. O kim ola bilir!?

İ l ə k. İçjen! (*Mənalı baxışurlar.*) O İblis ruhlu qadının ürəyi başqa, dili daha başqadır... (*Bu zaman bir bəy gəlir.*)

B ə y (*Aşınaya*). İmperator bəzi bəyləri ələ aldı. Onlara qiymətli hədiyyələr verib öz tərəfinə çəkdi.

A ş i n a. Janqar nə oldu?

B ə y. O, Çin təbəliyini qəbul etdi. Qafası Lao və Konfusi təlimilə dolduruldu. Məkrli məlakilər ona düyü arağı içirib, aqlını başından aldılar...

A ş i n a (*istehzal*). Yapma bir şənlik içində böyük aldanış və uruğuna xəyanət?.. (*Sükut*) Kim öz uruğundan ayrı düşsə, o, bədbəxt və səfil olur. Çində zövqü səfa içində bulunan bəylərin xəyanəti unudulmur... Zəngin və güclü Çin yoxsul və zəif olur... (*Ülkenə*) Ordu, Çin üzərinə! Alla bile!..

H a m ı. Alla bile!.. (*Gedirlər, Bəhram və Ərdəşir gəlirlər.*)

Ə r d ə ş i r. Turanlılar Çin ordusunu məğlub etdilər. Ceyhunu keçib üzərimizə gəlirlər.

B ə h r a m (*təkəbbürlü*). Vallah Tur dağına dəysə gürzümün zərbəsi, yerlə-yeksan olar Turan ölkəsi!.. (*Pauza*) Ax, mənə qəmhar çıxan turanşah! Vəhşi çöl siçanı!..

Ə r d ə ş i r. Qafqasda çəkişmələr və üsyanlar davam edir.

B ə h r a m. Səbəbi?..

Ə r d ə ş i r. Səbəbi qafqaslılar əsarəti qəbul etmələri. Xəzərlər bizə qarşı çox kinlidirlər...

B ə h r a m. Aranı Göygöz Əmir qatır. Onun göy gözlərini tökmək mənə borc olsun.

Ə r d ə ş i r. İstəmi kaqan xəzər türkləri ilə bir araya gəldi. Xalxala hücum gözlənilir.

B ə h r a m. Onların İrani məğlub etmək cəhdləri əbəsdir. Bütün Gündoğan və Günbatan sasanilərin tabeliyi altına girməlidir...

Ə r d ə ş i r (*kənara*). Lovğa!.. (*Ona*) Nə ilə?! Necə?! (*Sükut*) İran Yunan istilasından hələ özünə gəlməmiş. Əskərlər ac-yalavac, əldən düşmüş... Şahım, mənəcə, sən hissə qapılırsan. Düşməne qalib gəlmək üçün ordu gücləndirilməlidir. Orduda fars təbəəsindən olanlara üstünlük və güzəştlər verilməlidir...

B ə h r a m (*qismən sinirli*). Nə ilə?.. (*Sükut*)
Günlərini eyş-işrətdə keçirən, dini meyə, şəmşiri cama satan
məcuclar xəzinəyə və atəşkədəyə pul və vergi vermirlər.

Ə r d ə ş i r. Əmr et Bizans tacirlərindən və
məcuclardan daha çox pul və vergi alınsın. Muğların pis
adət və ayinləri ləğv edilsin. Dini meyə, şəmşiri cama satan
məcuclar cəzalandırılsınlar.

B ə h r a m (*fikirli*). Mənə düşmənle vuruşmaq,
məcuclarla mübarizə aparmaqdan daha asandır...
(*Gedirlər, Aşına, sonra İçjen gəlirlər.*)

A ş i n a (*tərəddüdlər içində, İçjenə işarə ilə, öz-
özünə*). Ah, şübhə!.. Tərəddüd!.. Qadın hiyləgərliyi!..
(*Qeyriiradi*) Parçalan, ey ürəyim, yarıl, ey qəlbim!.. Onda
işvə, naz, əda... şimdi mənə bambaşqa. O əvsunkar...

İ ç j e n (*İləyə işarə ilə*). Daha füsunkar... (*Sükut*)
Kimin qarəsınca söylənirsən?

A ş i n a. Söylənmirəm, içimi yaxan iki hissə
mücadilədiyəm.

İ ç j e n (*istehzal gülüş*). Maraqlıdır, qalib kim?

A ş i n a. Qalib də, məğlub da kəndim...

İ ç j e n (*hirsli*). Abdalca bir yalan! Bənim qaramca
söylənirsən. Altun çadırda bir əsir kimi yaşayan Çin gözəlini
düşünmürsən. (*Mənalı baxışlar*) Bən artıq sənə qəddar
hərəkətlərinə dözə bilmirəm!..

A ş i n a (*qızgın*). Sus!.. Sayğısız və məkrli qadın,
sus!.. İləyin söylədikləri düz çıxsın...

İ ç j e n (*sinirli*). O alçaq qadının adını yanımda
çəkmə! O, sənə də, mənə də qısqanır. Şər atmaqdan böyük
mutluluq duyur. Əgər belə davam etsə?..

A ş i n a (*eyni tərzdə*). Kəs səsinə! Mən İləyin hər
sözündə, hər tərpənişində, hər hərəkətində bir nəvaziş,
səmimiyyət və sədaqət, sənəkində isə alçaq bir niyyət
duyuram.

İ ç j e n (*qızgın, qəzəbli*). Yetər!.. Yetər saçmalar,
iftiralar!.. (*Bu zaman Ülken gəlir...*)

A ş i n a (*ona*). Çində nələ baş verir?

Ü l k e n. Təxribatlar, ixtişaşlar və üsyanlar davam edir. Üsyançılar imperator sarayına hücumu hazırlaşır... (*İçjen gedir.*)

A ş i n a. İçindən basılmayan ulus dışından basılmaz! Sibir Xan nə oldu?

Ü l k e n. Xan bir Çin generalını öz tərəfinə çəkdi. Ona bir at, üzərində canavar başı olan bir bayraq bağışladı. General bundan pək məmnun qaldı. Özü isə bir hiylənin qurbanı oldu.

A ş i n a. Çıxan can geri dönməz. Adlı kişi adından qorxar, adsız kişi Tanrıdan da qorxmaz. Sibir Xan adlı kişi idi. O, türk adətincə basdırılsın. Atı, oxu, cidası... qəbrinə qoyulsun... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... İran... Zəncirkuh və Hərirud dağları ilə əhatə olunmuş Herat vadisi, İran şahının ordugahı... Bəhram fikirli və qayğılı halda gəzişir...

B ə h r a m (*Herat vadisinə işarə ilə, öz-özünə*). Mən Aşına ordusunu bu vadidə məhv edəcəm... (*Bu zaman baş möbid gəlir...*)

B a ş m ö b i d. Şahım, muğlara qarşı tədbirlər və təhdidlər məni çox narahat edir. Ara qarışdırılır, qan tökülür. Muğlara arxa dur, ayinlərini ləğv etmə.

B ə h r a m (*sinirli*). Onlar həddini aşmışlar!.. Vergi verməkdən boyun qaçırırlar. Hər ilin başında ər üzü görməmiş bir qız alırlar. Sən isə onları müdafiə edirsən?..

B a ş m ö b i d. Şahım, fikirləş, fərman ağır fərmandır.

B ə h r a m. Fikirləşməyə ehtiyac yox. Məcuclar pis adətlərindən əl çəkməsələr, cəzaları daha ağır olacaq.

B a ş m ö b i d (*acıqlı*). Elə isə eşit, sənin bütün səltənətin bir kahinin quru canına və bir duasına dəyməz!.. (*Bu zaman Ərdəşir və Bərzin gəlirlər, o gedir.*)

B ə r z i n (*şaha*). Muğlara və möbidlərə qarşı ehtiyatlı ol...

B ə h r a m (*Ərdəşirə*). Turanşahdan nə xəbər?

Ə r d ə ş i r. Sayı-hesabı bilinməyən ordu Ceyhunu keçib, üstümüzə gəlir...

B ə r z i n

(həyəcanlı)

Turanşah qaldırıb bayrağı
Dənizdən sovurur göyə torpağı.
Təbil, ney səmindən kar olur qulaq!..

B ə h r a m *(sinirli)*. Sus!.. Sus!..

B ə r z i n. Necə susum, şahım?..

Salınca Turan bayrağına nəzər,
Qaraldı gözümdə cahan sərbəsər.

B ə h r a m *(daha sinirli)*. Kifayətdir!.. *(Ərdəşirə)*
Qoşunların yaraq-yasağı, süvarilərin sayı?

Ə r d ə ş i r. Yüz min əskər, başdan ayağa polad
içində sərbəsər.

B ə h r a m *(titrək səslə)*. Bu, məni qorxutmur.
Düşməni gec-tez tələyə düşür.

B ə r z i n *(yarıçıddı-yarızarafat)*. Turanşahla üz-üzə
gəlsən?..

B ə h r a m. Bir göz qırpımında qılıncımı çəkrəm,
dəbilqəsini iki bölərəm. *(Hiddət və qəzəblə)* Dəysə Tur
dağına gürzümün zərbəsi, yerlə yeksan olar Turan ölkəsi!..

Ə r d ə ş i r. Şahım, unutma, daha kəskin olur türkün
hücumu. Döyüşdə saklar və deyləmilər daha qorxulu.

B ə h r a m *(Herat vadisinə işarə ilə)*. Vadi onlar
üçün məzar olacaq. Ordan bir turanlı belə sağ
çıxmayacaq... *(Gedirlər, Aşına başda olmaqla, Turan
qoşunları əllərində üzərində qurd başı olan bayraqlarla
gəlirlər...)*

A ş i n a *(dayanır, xaç çəkir, xaça işarə ilə)*. Bu, bizə
Atılladan qaldı. *(Qılıncını göydə oynadaraq)* Alla bile!
(Əskərlərə) Sarın kioççak! Ura!..

Q o ş u n. Ura!.. Ura!.. Ura!..

A ş i n a. Ya zəfər, ya şərəfli ölüm!

*Herat vadisi... Turan-İran qoşunları üz-üzə gəlir.
Döyüş başlanır. Gumbur-gumbur nağaralar, burması altın*

tunc borular çalınır, polad üzli qılıclar və ala uran sur cidalar... işə düşür, toz dumanı arşə qalxır. Qılınc-qalxan şaqqıltısı, təbil, ney, şeypur səsi, at kişnərtisi, igidlərin nəbəsi... bir-birinə qarışır, amansız bir döyüş başlanır... Aşına əlində qılınc, qantər içində gəlir...

A ş i n a (*qəzəbli, öz-özünə*). Ax, namərd Bəhram!.. Ər oğlu ər, namərd oğlu namərd olur. Sənin sevincin er-gec matəmə çevrilir... (*Ülken və İlək gəlirlər...*)

Ü l k e n (*məyus halda*). Bəhram hiylə işlətdi. Qoşun tələyə düşdü. Qızmış fillər üstümüzə gəldi... Hər şey bitdi.

A ş i n a. Ah, nə böyük uğursuzluq! Aldanış! Məğlubiyyət!.. (*Gedirlər, Bəhram və Ərdəşir böyük sevinc və fərəh içində gəlirlər.*)

B ə h r a m (*ona*). Əhsən sənə! Hiyləmiz baş tutdu... Turan yasa batdı. (*Gülüş, qəsdən*) Turanşah döyüş meydanından qaçdı, hər bə cürət etmədi... (*İstəhzalı gülüş.*)

Ə r d ə ş i r. Savə, Savə necə oldu?

B ə h r a m. O alçaq məni aldatmaq istədi. Mənə tac vəd etdi. (*Kinayəli*) Öncə aman, sonra qətlimə fərman. Ax, bədniyyət, Bəhram sənin kimi axmaq deyil...

Ə r d ə ş i r. Fəqət təhlükə sovuşmur. Turanşahın Yunan qeysəri ilə gizli danışıqları əvvəl-axır fəlakət doğurur.

B ə h r a m. Bəhram qorxacaq deyil!.. (*Bərzin gəlir, ona*) Şair, müharibədə nə gördün?

B ə r z i n. İrənlilərin qəhrəmanlığını, turanlıların qorxaqlığını. (*Gülüş.*)

B ə h r a m. Gördüklərini nəzmə çəkərsən.

B ə r z i n. Artıq çəkmişəm.

B ə h r a m. Oxu.

B ə r z i n

(*oxuyar*)

Ağır güzlər əldə irənlilər,
Vurub əzdilər o gözü qanlılar.
Elə bir divan tutdular türklərə,
Meyidlərlə doldu dəniz, dağ, dərə.

Vuruşlar Turanşaha vermədi bəhər,
Şəkər axtaran yerdə o, tapdı zəhər...

B ə h r a m. Afərin! Əhsən! Hər şeyi beləcə nəzmə çəkərsən. Məşhur bir şahnamə yaradarsan.

B ə r z i n. Mən hələ qılınca əl atmamışam, şahım. Alsam əlimə nizə, ox, zubin, tökərəm turanlıların qanını Ceyhun təkin... (*Gedirlər.*)

Səhnə dəyişir... Ötükən, Aşinanın altun çadırı... O, qəm dəryasına batmış...

A ş i n a (*öz-özünə*). Yan-Çi-Şan dağlarını itirdik. Qadınlarımızın gözəlliyini aldılar. Silan-Şan yaylalarını itirdik. İlk ilə sürülərimizin otlaqlıqlarını aldılar. Herat vadisində tələyə düşdük. Ərlərimiz, ərənlərimiz öldürüldü. Ah, bunları düşündükcə qəm bağrımı dəlir, bütün dünyanın dərdi, kədəri sanki üstümə çökür. Ah!.. (*Dərindən köks ötürür, bu zaman Ana və Ülken gəlirlər.*)

Ü l k e n (*Aşinanı dərd-kədar içində görüncə*). Ulu kaqan, nə ağlarsın?.. Nə bozlarsın?.. Nə canavar tək ularsın?.. (*Sükut.*)

A n a. Tanrı bizə qəzəbləndi... Qarğa Bəhrama uğur, qızılquş Aşinaya uğursuzluq qismət etdi. (*Aşinaya*) Övladım, qəm etmə, ərənlər bu dünyayı akıl və güc ilə buldular. (*Onlara*) Siz də bu dünyayı akıl və güc ilə bulmalsınız... (*İrana işarə ilə*) Fəqət öncə düşməndən öc almalsınız. Zöhhak ölkəsinin bizə etdiyi zülmü, Keyxosroyun (*Alp Ər Tonqaya işarə ilə*) Alp Əri qətlə yetirdiyini unutmamalsınız.

A ş i n a. Qadın ana, bən söz verirəm, Bəhramdan gec-tez qisas alınacaq. Ulu Tenqri bizi qalibiyətə yönəldəcək... (*Gedirlər, Tanrı elçisi əlində xüsusi zövq ilə düzəldilmiş ikona, gəlir.*)

T a n r ı e l ç i s i (*ikonanı göz önünə qoyaraq, gözlərini səmaya dikərək, öz-özünə*). Ey bütün kainata hakim Göy – Tanrı! İnsanlara can verən, istədiyən zaman onların canını geri alan, cəzalandıran və bağışlayan adil və xilaskar Tanrı! Dünyaya hakim və hər şeyə qadir Sənsən.

Sənə yalvaranları eşidirsən. Hətta quzu mələməsini duyursan... Uca Tanrı! Türk millətinə lütfkarlıq göstər. Onu əzab və iztirablardan iraq et. Günahlarını bağışla. Yer üzərində hakim olmaqda və ədaləti bərpa etməkdə türkə yardımçı ol... (*Sükut*) Göy – Tanrı atamız. Ata çin aş İjesi. (*İkonanı alıb gedir, Ozan türk döyüşçülərinin əhatəsində, qopuz çalib oxuyaraq gəlir.*)

O z a n

Türk qurdunu yaraladı
Çinli adlı bir köpək.
O köpəklər bilməyir
Döyüşməyi təkbətək.

Ə s k ə r l ə r

Çinliyə dərs verməyə
Türkün qılıncı gərək!..

O z a n

Aşına çalxalansın
Çinli Çinə taxılsın.
Göy türkləri hücumda.

X o r l a

Ulu Tanrı qorusun!..

Təkrar edərək gedirlər. Aşına və İçjen gəlirlər...

İ ç j e n (*İləyə işarə ilə, sinirli*). Sən o əfsunkar qadından nə istərsən?!

A ş i n a (*yarıçiddi-yarızarafat*). Bir gönül xoşluğu...

İ ç j e n. Ah, kişilər, kişilər! Siz qadın gözəlliyi və ehtirası qarşısında güclü olduğunuz qədər də miskin və zəifsiniz!..

A ş i n a. Mən gözəllərə və gözəlliyə pərəstiş edirəm, gözəl qadınlardan aldığım zövqü heç bir şeydən almıram.

İ ç j e n. Mən bunu bilirəm... Sən İləkdən əl çəkməlisən. (*Bilərəkdən*) Sən yalnız mənimsən! (*Ona sarılır...*)

A ş i n a. Eyvah!.. Dodaqların necə də soğuq. Onlarda hərarət, məhəbbət yoq.

İ ç j e n (*təkidlə*). Öp, məni öp!

A ş i n a (*onu yüngülcə itələr*). Əl çək! (*İləyə işarə ilə*) Mən vaz keçməm onun eşqindən. (*Bu zaman İlək gəlir, onları görüncə gizlənir...*)

İ ç j e n (*acıqlı*). Sən duyğusuz bir kötüksən! Bir kasa kımıs içsən özünə gələrsən. (*Kasanı alır, içinə öncə zəhər, sonra bir-iki çamçağ kımıs töküüb ona verir. Aşına içmək istərkən İlək gəlir...*)

İ l ə k (*İçjenə nifrətlə baxaraq, Aşınaya*). İçmə.

A ş i n a (*təaccüblə*). Nə üçün?!

İ l ə k. Çünki (*İçjeni göstərir*) o, kumisa zəhər qatdı.

A ş i n a (*qəzəbli*). Ola bilməz!!. (*Hiddət və qəzəblə*)
İçjen, doğrumu?

İ ç j e n. Yalan, abdalca bir yalan!

A ş i n a. Elə isə al, özün iç.

İ ç j e n (*İləyə nifrətlə baxaraq, ona*). Ax, ifritə, zəhərli kərtənkələ!.. Arzuna çatdın?.. (*Aşınaya*) Suçumdan keç.

A ş i n a. Yox, sən sucsuz olduğunu sübut etməlisən.
İç!

İ ç j e n (*ona*). Rəhm elə, aman ver mənə. (*Tərəddüd keçirir, çilğincasına*) Eyvah!.. Cavan ikən ölmək başqa bir dürlü fəlakətdir. Dəhşətli bir ölüm gözlərim önündə cilvələnilir... (*Birdən kasanı başına çəkir, yıxılır.*)

A ş i n a (*İləyi qucaqlayır*). Qız anadan görməyincə, öyüt almaz. Bəri gəlgil, başım baxtı, qəlbim taxtı. Gözüm səni tutdu. Könlüm səni sevdi. Gəl bir-birimizi sevəyim, bir-birimizə könül verəyim, bir-birimizə güvənəyim. (*Onu öpür*) Kəndi əslim, kəndi soyum, kəndi türkün. (*Bu zaman Ozan gəlir, ona*) Ozan, gumbur-gumbur nağaralar, uzun-uzun borular çalınsın. Ozan əlinə qopuz alıban oxusun. Ulusumuzda adətımızdə böyük bir düyün yapılsın.

O z a n (*yarıçıddi-yarızarafat*). İlək Aşınaya arvad olsun.

İ l ə k. At ayağı kölük, ozan dili çevik olur.

A ş i n a. Ulusumuzda çalib-ayıdan ozan olur. (*Gedirlər, Tan-Suy, Unu və Xuan gəlirlər.*)

X u a n (*onlara*). Kədərli xəbər var.

U n u (*həyəcanlı*). Nə olmuş!?. Yoxsa İçjen?..

X u a n. O, zəhərlənmiş və ölmüş.

U n u (*ağlaya-ağlaya*). Ah, nə acı, nə sarsıdıcı xəbər!?. Oy!.. Mənim sevimli qızım, prinsesam!..

T a n - S u y (*Aşınaya işarə ilə*). Ax, qatıl!..

U n u (*qəzəbli*). Qisas!.. Qisas alınsın!..

T a n - S u y (*eyni tərzdə*). Alınacaq!.. (*Gedirlər, Aşına və Ülken gəlirlər.*)

Ü l k e n. Çin sülh sazişini pozdu... İlhan vuruşmada əsir düşdü. İmperator ona ad, rütbə və təbəlik təklif etdi. Öz tərəfinə çəkmək istədi. Ancaq o, təklifi rədd etdi. Özünü öldürdü.

A ş i n a. İgid hər yerdə igiddir... O, əsl türk bəyi idi. İrbis nə oldu?

Ü l k e n. O, Çin təbəliyini qəbul etdi. Bir mələikə ilə evləndirildi.

A ş i n a. Çebi Xan?

Ü l k e n. O, düşməne təslim olmadı. Altundağa qaçdı.

A ş i n a. Düşmən əlində ölməkdənsə, Utigen ormanlarında can vermək daha xoşdur... Alla bile!.. Ordu Məkan çözü və Cünquriya düzənliklərinə! (*Gedirlər, Tan-Suy və Yan-Çen gəlirlər.*)

Y a n - Ç e n (*ona*). Necəsən?

T a n - S u y (*qüssəli*). İçjenin ölümündən sonra hələ özümə gələ bilməmişəm.

Y a n - Ç e n. Dözümlü ol.

T a n - S u y. Necə, nə cür?.. (*Sükut*) Sınırlarda müharibə, ölkədə hərki-hərkilik...

Y a n - Ç e n. Hökmdarın vəzifəsi ölkəni yaxşı idarə etmək, hər kəsi yerində oturtmaqdır.

T a n - S u y. Haqlısan. Mənim imperatorluğumda hökmdar – hökmdar, təbəə – təbəə, ata – ata, oğul – oğul olmalıdır.

Y a n - Ç e n. Başqa cür də ola bilməz, əlahəzrət. Aqlını və gücünü bir yerə cəm et. İradəli və qətiyyətli ol. İradəsini bir yerə cəm edə bilən hökmdar Tanrıya bənzər. Müdrikliyin və gücün mahiyyətini anlayan hökmdar mənən qüvvətli olar. (*Xuan gəlir.*)

X u a n. Ulu imperator! Aşına ölkəsinə vardım. Nuşubilər və dulular arasında ədavəti qızıışdırdım... Tayfa başçıları arasında nifaq saldım. Dərhal aradan çıxdım.

T a n - S u y. Afərin! Sən istedadlı casussan, böyük mükafata layiqsən.

X u a n. Əlahəzrət, mən vətənimə və imperatora xidmət edirəm. (*Bu zaman Çjou gəlir, Xuan gedir.*)

Ç j o u (*imperatora*). Dördünlü döyüş arabaları yürüşə hazırdır.

T a n - S u y. Atlar özünü necə aparır?

Ç j o u. Dəli kimi. Ağır döyüş olacağını sanki hiss edirlər. Şahə qalxırlar, hirsələrindən cilovlarını çeynəyirlər.

T a n - S u y (*köks ötürür*). Ah... Mən gənliyimdə həmin döyüş arabaları ilə yürüşə çıxdım. Məğlubiyyət nə olduğunu bilmədim. Yüzlərcə türkün qanını tökdüm...

Ç j o u. Biz də belə etdik. Qalaları geri aldıq. Yüzlərcə kyu-kyunun qulağını kəsib gətirdik.

T a n - S u y. Onlardan xörək bişirilsin, özlərinə yedirdilsin. Əsirlər Çin təbəəliyini qəbul etsin. Bizə pənah gətirən telelərə mükafat olaraq qılnc, ox və bir qız bağışlansın. Sərxoş olunca yedirdilsin-içirilsin. Sonra həmin qızların yanına buraxılsın. Tyan-Şan dağlarında... (*Bu zaman Xuan gəlir.*)

X u a n (*ona*). Sayı-hesabı bilinməyən türk ordusu sınırlarımızı pozdu, ölkənin içərilərinə doğru hərəkət edir.

T a n - S u y. Qala qapıları?

X u a n. Keşikçilər qala qapılarını açmadılar. Ancaq itigözlü və sərrast türk nişançıları bir göz qırpımında hücumə keçdilər, qalalardakı keşikçiləri oxladılar. Qala qapılarını açdılar. Muzdlu kit əskərləri qorxuya düşüb qaçdı...

T a n - S u y (*sinirli*). Ax, qorxaqlar!.. (*Pauza*) Man qalası?!

X u a n. Təslim edildi, Ordos basıldı.

T a n - S u y. Ah, nə böyük uğursuzluq?!. Nə böyük xəyanət?!. (*Çjouya*) Necə olursa olsun, nəyin bahasına olursa olsun, düşmən hücumunun qarşısı alınsın, Man qalası geri qaytarılsın, türk qoşunları Ordosdan sıxışdırılıb çıxarılsın!.. (*Gedirlər, iki türk əskəri gəlir.*)

B i r i n c i ə s k ə r (*ikinciyə*). Bu savaq dünyada ən ağır və amansız savaq oldu. (*Bu zaman yaralı bir Çin əskəri gəlir, ikinci əskərə*) Onu oxla.

Y a r a l ı ə s k ə r. Rəhm edin, məni öldürməyin.

İ k i n c i ə s k ə r (*acıqlı*). Biz yaralılara toxunmuruq! Haydı, get! Amma unutma, biz türkük, atduğunuz oxları göydə tuturuq. Yaya qoyub özünüə atırıq. (*Yaralı əskər qorxa-qorxa keçib gedir...*)

B i r i n c i ə s k ə r. Gedək, qənimət dalınca gedək. Zaman dar, yol uzun... (*Gedirlər, Aşına, Ülken və bəylər gəlirlər.*)

A ş i n a. Türk bədöy ata bindimi, əlinə silah aldımı, gözü düşməndən başqa heç kimi görməz, silahını heç kimə verməz... Çəkilən hər yay, atılan hər ox, endirilən hər qılıc zərbəsi, at kişnərtisi türk hərə tarixinin parlaq və şanlı səhifələridir. Ey ərlər, ərənlər, dəmirürəkli, poladqollu türklər! Biz Çini basdıq. Böyük zəfər, qənimət və uğur qazandıq. Ura!..

H a m ı. Ura!.. Ura!.. (*Ayxan ağır yara almış halda gəlir...*)

A y x a n. Of!.. Uf!.. Mənə yardım... Mənə yardım...

İ l ə k (*təşviş içində*). Sənə kim qıydı!?.

A y x a n. Bir çinli...

İ l ə k (*Aşınaya*). Ayxan ağır yara almış... (*Bu zaman birinci türk əskəri bir əsir gətirir, Ayxan ona baxınca tanıyır.*)

A y x a n (*Xuanı göstərir*). Mənə o qıydı.

X u a n (*kənarə*). Ax, alçaq! O hələ ölməmiş?.. (*Aşınaya*) Sənin minbaşın xain və satqın.

A y x a n (*sinirli*). Sən də bir casus!..

A ş i n a. Onun satqınlığı sənə haradan bəlli?

X u a n. O, İçjenlə əlbir idi. Hər ikisi sənə xəyanət edirdi...

A ş i n a. Bəs sən kim?.. (*Pauza*) Düzünü ayıtmasan, boğazın kəsiləcək. (*Ülken gəlir.*)

A y x a n (*Xuanı göstərir*). O ca...sus... (*Ölür.*)

A ş i n a (*Xuanı göstərir, Ülkenə*). Ona ən ağır cəza verilsin... (*Xuan aparılır, İləyi öpür*) Kəndi əslim, kəndi soyum, kəndi türkün. (*Hamilə olmasına işarə ilə*) Bu gün-yarın bir arslan doğursun. Gedək, qumral atlar bizi gözləyir.

İ l ə k (*eyhamla*). Türk ata bindimi?..

A ş i n a. Özünü düşünməz, elini, ulusunu, arvadını, silahını və atını düşünür.

İ l ə k. Şimdi hara?

A ş i n a. İdil və Terek ətrafına doğru. Biz ora getməli, xəzərlərlə birləşməliyik... (*Gedirlər, Bəhram və Avar Xanı gəlirlər.*)

B ə h r a m (*ona*). Xan, biz bugündən bir ağacın iki budağıyıq. Sənin düşmənin mənim düşmənimdir. Bizim iki düşmənimiz var – turanşah və Bizans qeysəri. Biz yumruq tək bir olmaşaq, ikimiz də məhv olacağıq. Mənimlə razısan?

A v a r X a n ı. Razıyam.

B ə h r a m. Saqi, mey ver bizə. (*Saqi mey gətirir*) Dostluq və ittifaqımız şərəfinə! (*İçirlər*) Rəqqasələr gəlsin. (*Rəqqasələr gəlir, İran tərənləri altında rəqs edirlər... Bərzin gəlir, şahın qulağına nə isə pıçıldayır, öncə onlar, sonra rəqqasələr gedirlər. Aşına əlində kəmərlər Tan-Suy ilə gəlir.*)

A ş i n a. Ulu imperator nə düşünür?

T a n - S u y. Düşünəcək bir şey yox, sən qalibsən.

A ş i n a. Sən bugündən mənim ilimsən, xanımın kənizimdir. Hər il mənə beş yüz min li ipək parça verəcəksən. (*Təbəəlik kəmərinə ona verir*) Al, təbəəlik kəmərinə bağla.

T a n - S u y (*alır, bağlayır*). Ulu kaqan! Sənin hökmünə qarşı duracaq qüvvətim və cəsəretim yox. Canıma qiyməsən, əmrinə tabeyəm... (*Bu zaman bir iranlı gəlir.*)

İ r a n l ı. Ulu kaqan, mən şahın zülmündən qaçdım, sənə pənah gətirdim.

A ş i n a. Nə xəbərlə gəlmisən, de, danış?

İ r a n l ı. Bəhram şah Avar Xanı ilə sənə qarşı gizli danışıqlar aparır, hücumu hazırlayır.

A ş i n a. Sənin dilinə necə inanım?

İ r a n l ı. İnanmırsansa, dil məndə, qılıc səndə. Dəbdən kəs dilimi, ver cəzama (*Baxışarlar, Bəhrama işarə ilə*) O qoca şir, ləc bəbir gündə bir eys-ışrət düzəldir, hər gecə ər üzü görməmiş bir dilbərlə keyf çəkir. Sən ayıq, o sərxoş, yol açıq. Durma, tərpen. Firsəti əldən vermə...

A ş i n a (*eyhamla*). Bəlkə sən bir casus?

İ r a n l ı. Mən bir türk, sən bir türk. Türk türkö xəyanət edirsə, ən ağır cəza alır. Qılıc səndə, boyun məndə... (*Gedirlər, öncə Bəhram və Ərdəşir, sonra Avar Xanı gəlir.*)

Ə r d ə ş i r. Tacidar, bəd xəbər. Turanlılar xəzərlərlə birləşərək, Aqvana soxuldular... Dəmirqapı qalasına kəskin hücum başlandı. İnsanlar doğrandı, qadınların döşlərindən süd yerinə qan axdı.

A v a r X a n ı. Qafqası və İrani böyük fəlakət gözləyir.

B ə h r a m (*Ərdəşirə*). Günü bu gündən Xəzərboyu sədd çəkilişinə başlansın. Düşməyə qarşı kəskin bir hücum hazırlansın. Onlar hələ mənim gürzümün zərbəsini, qılıncımın gücünü görməmişlər. Mən İskəndərin Daranın başına gətirdiklərini turanşahın və Yunan padşahının başına gətirəcəm. Bosprun lacivərd sularında üzəcəm!.. (*Gedirlər, Aşina əlində saziş, Bizans elçisi ilə gəlir.*)

A ş i n a (*sazişə işarə ilə*). Xeyirli olsun, sazişi təzələdik, dostluq və ittifaqımızı möhkəmlətdik. İndi biz bir qəfəsdə vuran iki ürəyik.

Bizans elçisi. Biz də dosta dostuq, düşməne düşmənik. (*Ülken gəlir, elçi gedir.*)

Ülken. Kaşanlar üsyana qalxdılar...

A ş i n a (*bilərəkdən*). Ax, ipsiz tayfalar!.. (*Baxışarlar*) Casussuz bir ulus ölü dənizə bənzər. Üsyanı mən təşkil etdim. İrani kaşan atlarının ayaqları altından qalxan tozda boğacam. Ordu Xroxta!

Ülken. Xroxt artıq basıldı. İgid Bayandır döyüşdə həlak oldu.

A ş i n a. Smbat?

Ülken. O, aradan çıxdı.

A ş i n a. Ax, alçaq!.. Erməni naxorları?

Ülken. Onlar Avqana qaçdılar.

A ş i n a (*düşüncəli*). Ax, tüfeyli ermənilər! Onlar satqınlıq və xəyanətdən zövq alırlar... (*Bu zaman çapar gəlir, ona*) İberiyadan nə xəbər?

Ç a p a r (*diz vurur*). Ulu kaqan, İberiya türk bayrağının kölgəsinə sığındı. İraklii Çabqunu bir dost kibi qarşıladı... Böyük bir ziyafət düzəltdi. Ortaya o qədər qiymətli ziynət əşyaları tökdü ki, Çabqunun gözləri böyüdü. İrakli onu öz övladı kimi qəbul etdi. Tacını başına qoydu. Qızı Yelenanı ona arvad etdi.

A ş i n a. Nəhayət, Qafqas İran əsarətindən qurtuldu. Dəmirqapı qalası?

Ç a p a r. Fəth edildi. Aqvan çökdü...

A ş i n a. Erməni katikosu?..

Ç a p a r. O, Arsaxa qaçdı.

A ş i n a (*sinirli*). Ax!.. (*Ülkenə*) Erməni katilikosu və naxarları yaxalansınlar. Onları himayə edənlərdən çoxlu bac-xərc alınsın... Aqvanlar və ermənilər itaətimiz altına girsinlər.

Ülken. Girməsələr?..

A ş i n a. Söz gücünə girməsələr, qılıc gücünə girərlər!.. *(Bu zaman İlək qucağında körpəsi gəlir, onlar gedirlər.)*

İ l ə k *(uşağa işarə ilə)*. Onu dokuz ay dar qarnımda götürdüm. Sənə bir arslan parçası yetirdim.

A ş i n a *(oğlunu qucağına alır, əzizləyir)*. Oqul atanın yetiridir, iki gözümün biridir... Bənim köprə arslanı! Ürəyim, canım, qanım bənim!.. Sənin bir incə təbəssümünü cahana dəyişməyəm... *(Uşağı anasına verir.)*

İ l ə k. İndi hara?

A ş i n a. İran üzərində. Bəncə, savaşızsız bir ömür, ömür deyildir. Biz türklərə qürur və əzəmət verən bir şey varsa, o da qalibiyətdir!.. *(Bu zaman Ülken gəlir.)*

Ü l k e n *(ona)*. Yunanlar Naxçıvanı viranə qoydular...

A ş i n a. İrakli?..

Ü l k e n. O, mühasirəni yardı, düşməyə güclü müqavimət göstərdi... Naxçıvan düzənliyində iranlılar məğlubiyətə uğradı.

A ş i n a. Aqvanda və Atropatakanda vəziyyət?

Ü l k e n. Qiyamlar və üsyanlar davam edir...

A ş i n a. Dəyərli sərkerdə, yarımçıq hücum və yarımçıq qələbə məğlubiyətə bərabərdir. Ətraf xalqlara zülm edən İranla sözlə yox, qılıcla danışmalıyıq, onu cilovlamalıyıq!.. *(Gedirlər.)*

Səhnə dəyişir... Gumbur-gumbur nağaralar, uzun-uzun borular çalınır, qılınclar, qalxanlar, oxlar, nizələr işə düşür... Turan və İran qoşunları üz-üzə gəlir. Dəhşətli bir müharibə başlanır... Bəhram və Bərzin gəlirlər... Bəhram çox narahət və həyəcanlı görünür.

B ə r z i n *(ona)*. Turanlılar üstünlüyü ələ aldılar...

B ə h r a m *(sinirli)*. Ola bilməz!.. *(Bu zaman Ərdəşir gəlir.)*

Ə r d ə ş i r. Ordu mühasirədədir.

B ə h r a m *(daha sinirli və qızğın)*. Müharisəni yarım!

Ə r d ə ş i r. Mümkün deyil...

B ə h r a m. Avar Xanı?..

Ə r d ə ş i r. O, yoxa çıxmışdır.

B ə h r a m (*qəzəbli*). Deməli, qaçmış!?. Turanşah isə səhra canavarı kimi qudurmuş!.. (*Aradan çıxmaq istərkən Aşina və Ülken gəlirlər.*)

A ş i n a (*onun qabağını kəsir, əlindəki məktubları ona uzadır*). Al, oxu.

B ə h r a m. Nəyi?

A ş i n a. Bir zamanlar mənə yazdığın məktubları.

B ə h r a m (*tutulur*). Buna ehtiyac yox. Məzmunu bəlli...

A ş i n a (*keçmişdə baş vermiş hadisəyə işarə ilə*). Əcəba, elçi də öldürülürmü?.. (*Sükut, mənalı*) Padşah, bu qosqocaman dünya bəzəkli gəlinə bənzər. O, kiminə şərbət, kiminə zəhər içirər. Bir zamanlar bən Herat vadisində zəhər uddum, fəqət acısını unutmadım. Bu gün şərbəti özüm içəcəm, zəhəri sənə içirəcəm. İrənin ikibaşlı varisi kim? (*Sükut*) Bən! Firidunun oğlu babamdır bənim, İrən doğma yurdum, obamdır bənim. (*Baxışarlar*) Yersiz qan tökməyə ehtiyac yox. Baş sənə, tac bənim. (*Bu zaman İlək oğlu ilə gəlir.*)

B ə h r a m. Mən bu tacı iki şirin arasından aldım. Onu sənə vermək fikrindən uzağım. İştə bu meydan, bu tac. Kim üstün gəlsə, taxt-tac onun olacaq. (*İroniya ilə*) Ancaq qorxub qaçsan, atına tərs minmə. (*İstehzalı gülüş.*)

A ş i n a. Düşməyə boyun əyən ər deyil! (*Xaç çəkir*). Alla bile! Atına kim düz, kim tərs binər, bunu meydan və şücaət göstərir. (*Göyə işarə ilə*) Bunu ulu Tanrı bilir... (*Təbillər vurulur, şeypurlar çalınır, qılınclır işə düşür... Baş möbid əlində «Avesta» gəlir.*)

B ə h r a m (*vuruşa-vuruşa*). Mən bir tərlan, sən bir çubin!.. (*Kinayəli gülüş.*)

A ş i n a. Sən kor və abdal!.. (*Qılınclar şaqqıldayır, ətrafdakılar onlara böyük maraqla baxırlar. Bəhrəmin qılınıc qəfildən qırılır, nizələr işə düşür... Bəhrəm ölümçül yaralanır, istehzalı*) Arslandan arslan törər. Kim arslan, kim çubin?..

B ə h r a m (*böyük təəssüflə*). Əfsus!.. Baxt üzümə gülmədi. Tale mənə zəhər, sənə şərbət içirdi. İran başsız qaldı.

A ş i n a. Yoq, İran başsız qalmadı. O, varisinə qismət oldu. Bugündən sən mənim ilimsən. Mütillik kəmərinə belinə bağlamalısan. (*Bəhram can üstə ikən təklifi başı ilə rədd edir, ölüür. Ərdəşirə*) İran adətincə və şahlara məxsus dəfn edilsin.

B a ş m ö b i d (*ona*). Ey şahlar şahı! Sənsən dünyanın zinəti, qalib sultanı. (*«Avesta»ni ona uzadaraq*) Bu kitabı al, dinimizə gəl.

A ş i n a (*kitabı alır, baxır*). Bu kitab müqəddəs bir kitabdır. Ancaq bizə yaddır. Bizim öz Tanrımız, öz dinimiz var... (*Maraqla*) Sən kim?

B a ş m ö b i d. Mən Zərdüşt dininə tapınan bir kahin.

A ş i n a (*Bərzinə*). Bəs sən?..

B ə r z i n. Mən məşhur bir İran şairi!..

A ş i n a. Şairlər sözlərində doğru olmalıdırlar. Ədalətə, həqiqətə tapınmalıdırlar, gerçəkliyi yazmalıdırlar. Heyhat!.. Hər zaman belə olmur... Ey iranlılar! Gedin, bən sizin dininizə toxunmuram, (*«Avesta»ya işarə ilə*) kitabınızı yandırmıram. İbadətgahlarınızı dağıtmıram. Sizi azad buraxıram. (*«Avesta»ni baş möbidə verir*) Gedin ədalət və həqiqət uğrunda çalışın, çarpışın. Sevgi və məhəbbət yolu tutun. (*Ərdəşirə*) İran ordusu bu gündən bənim tabeliyimə keçir. Get, əmrimi orduya elan et! (*İranlılar gedirlər, Tanrı elçisi gəlir.*)

T a n r ı e l ç i s i. Ey türk milləti! Oğullarım! Tanrı bizə türk adı verdi. Dualarımızı qəbul etdi. Yer üzünə hakim olaraq göndərdi. Doğuda gün doğuşuna, Batıda gün batışına, Quzeydə gecə yarısına qədər olan yerlər bizim oldu. Biz yalnız basıb-kəsmədik, yaxıb-yıxmadıq. Yaşadıq və yaşatdıq. Yer üzərində əmin-amanlıq yaratdıq, ədalət və mərhəmət bayrağı ucaldıq; böyük mədəniyyət qurduq. Biz Günbatanın qəlbindən çıxdıq. Altundağa, Çinə vardıq.

Nəhayət, geri qayıtdıq. Yaxına və uzağa varın. Vardığınız yerlərdə yurd salın. Birliyinizi qoruyun. Bilin, özünüz özünüzü içinizdən basmasanız, heç kim sizi basa bilməz...
(*Bu zaman bir neçə xalqın qəbilə və tayfa başçıları, kahinlər gəlir, önündə baş əyirlər...*) Yığın-yığın xalqlar bizə pənah gətirirlər, bizdən mərhəmət umurlar, türkün bayrağına sığınurlar...

K a h i n l ə r. Bütperəstlər və isəvilər yeni hunları salamlayırlar!

S ə s l ə r. Dünyanın xilasını sizdə görürlər!..

B ü t p ə r ə s t l ə r i n r ə h b ə r i. Ey Tanrı elçisi! (*Aşınaya*) Ey çöhrəndə Turanın şanlı tarixi oxunan ulu kağan! Biz sizdən böyük ədalət və mərhəmət gördük, ulu şahlar və kibirli xanların zülmündən qurtulduq. Sizə minnətdarıq.

X r i s t i a n l a r ı n r ə h b ə r i. Onlar əzməkdə, zülm və qan tökməkdə buldular səfa. Siz ədalətdə və mərhəmətdə buldunuz şəfa. (*Aşınaya*) Ulu kağan! Sən igidlikdə, cəsarətdə və şücaətdə təksən. Bəlkə dağ sarsılır, sən sarsılmazsan. Bizə qarşı çox lüfükarsan. Şöhrətinlə, adınla ədəbi yaşarsan.

A ş i n a. Ey qəbilə və tayfa başçıları! Kahinlər! Dünyanı sevən insanlar! Bu qoca dünya bəzəkli bir gəlinə bənzər. O, gah savaşı, gah barışı istər. Biz barışı istərik. Tanrını və dünyanı canımız qadar sevərik. Onun xilasını barışda görərik. Barış uğrunda çalışın, çapalayın, tökülən qanlara son verin...

A ş i n a n ı n o ğ l u. Baba, şimdiki nerəyə?

A ş i n a. Oğlum, Günbatana... (*Gedirlər.*)

P ə r d ə

S O N

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Cavid	3
Aşına (Açına)	77

ÇAP EDİLMƏMİŞ PYESLƏRİ

1. Səttarxan.
2. Xiyabani.
3. Pişəvəri.
4. Məhəmməd Əmin.
5. Elçibəy.

Hörmətli oxucu! Kitabda çap edilmiş əsərlər barəsində arzu, təklif və fikirlərinizi göstərilən ünvanə göndərə bilərsiniz: Bakı, Binəqədi r., 6 MKR, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, ev 2A, m.15. tel. 513 01 48; mob.051 877 46 69.

İ s g h e n d e r A t h i l l a
J a v i d
this drama consists of 3 parts
Ashina
this drama consists of 2 parts
(in turkish)

И с к е н д е р А т и л л а
Д ж а в и д
драма в 3-х частях
Ашина (Ачина)
драма в 2-х частях
(на тюркском языке)

İ s g ə n d ə r A t i l l a
«Cavid» və «Aşina» («Açina») dramaları
(Azərbaycan türkcəsində)

Mətni yığdı: Sücayət İsmayılova

İsgəndər Əhməd oğlu Atilla

10 mart 1943-cü ildə Naxçıvan MR Şahbuz rayon Mahmudoba kəndində anadan olmuşdur. 1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. Fəlsəfə doktoru, Müəllimlər İnstitutunun dosentidir. Ömrünün böyük bir hissəsini Hüseyn Cavid irsinin araşdırılmasına həsr etmişdir. Cavidə aid monoqrafiyaların və «Ata naləsi» avtobioqrafik romanın müəllifidir. Respublikanın Əməkdar müəllimidir....